jrg 4/nr.8
nov. 2017

GAMMADELTA

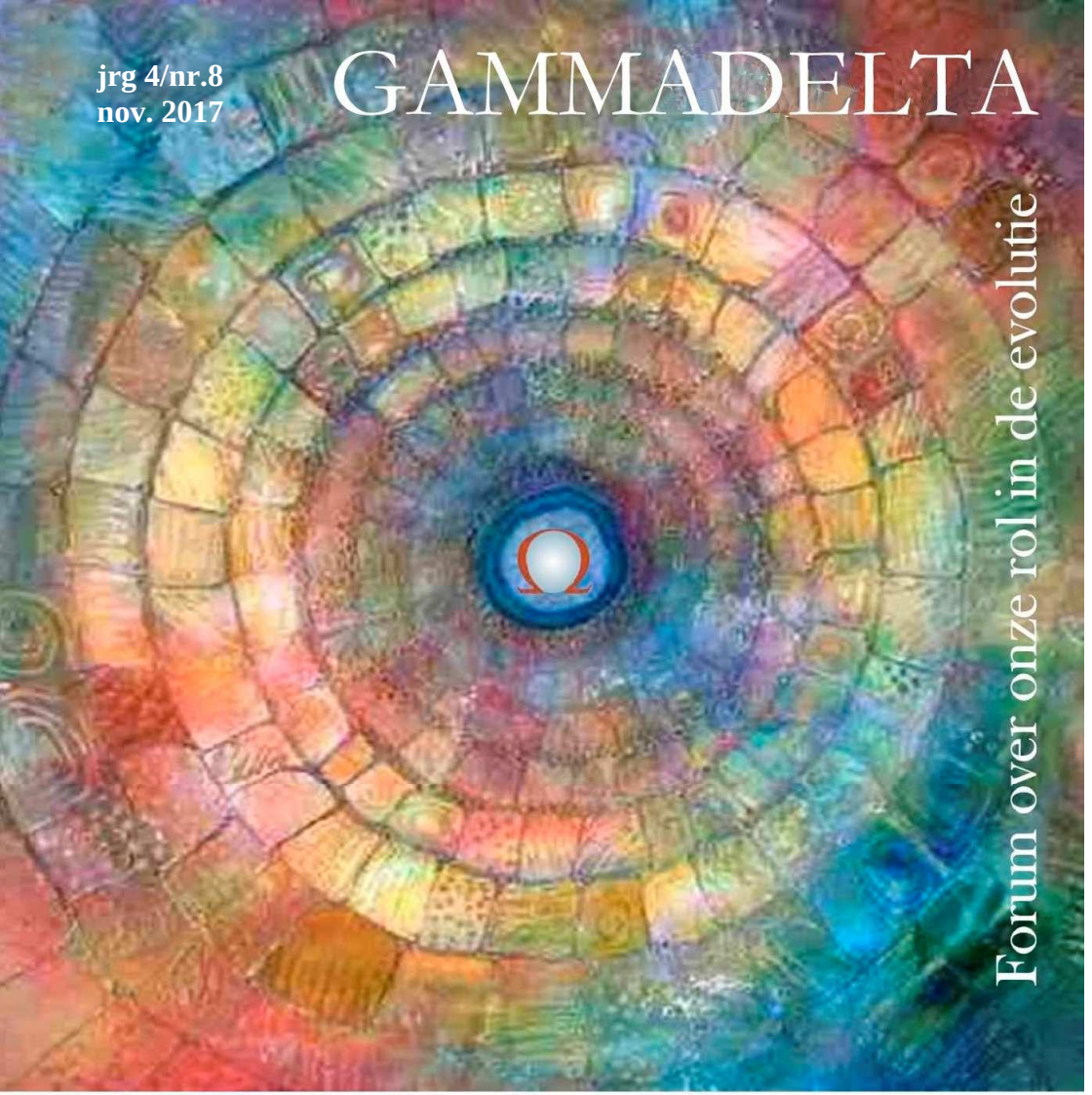

Forum over onze rol in de evolutie

Stichting Teilhard de Chardin

ten dienste van
'Het genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

Forum over onze rol in de evolutie

verschijnt doorlopend na ontvangst van nieuwe artikelen.

Het blad staat open voor iedereen, die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie (GCWR)

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die sympathiek staan tegenover Teilhards werk, maar in het verlengde ervan ook andere ideeën willen inbrengen.

Een abonnement op GAMMADELTA

is gratis en digitaal;
het is alleen via het abonneerformulier op onze website aan te vragen.
Het blad kan ook gratis worden gedownload vanaf de website:

www. teilharddechardin.nl

Insturen kopij: te allen tijde, en wel bij voorkeur tot 3000 woorden.
De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Adres bestuur Stichting en eindredactie:
Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo
tel.: 072-5332690;
e-mail: teilhard@planet.nl
internet: www.teilharddechardin.nl

Inhoud

redactie	Aandachtsvelden – economie	p. 05
Nooteboom, Bart	Het basisinkomen	p. 06-07
redactie	Bart Nooteboom: Vertrouwen – Opening naar een veranderende wereld	p. 08-09
Hogeboom v.B., Henk	Friedrich Nietzsche in diverse beschouwingen	p. 10-18
Blot, Paul de	Ik heb plezier … Hoe ik mijn weg vond in het bedrijfsleven. Autobiografie (uittreksels uit *het boek !)*	p. 19-21
Meelker, Emma & Ariëns, Hans	Geen geduld met moeilijk doen – interview met Anne-Marie Rakhorst	p. 26-30
redactie	Uit: Adolf Portmann: De pijl van het mensdom - beschouwing over de hoofdgedachten vanTeilhard de Chardin	p. 31-35
redactie	Richard David Precht: Denken over dieren – Waar ligt de grens van de mens?	p. 36-37
Meijer, Dick K.F.	Plaatst de moderne fysica religie en spiritualiteit in een ander licht?	p. 38-49
Borsboom, Ton	Teilhard de Chardin en New Age:een dubieuze of een vruchtbare relatie? Theologische aspecten van het kosmische denken	p. 50-56
Teilhard de Chardin,P.	Hymne aan de materie	p. 57-58
.	Foto van de geoloog Pierre Teilhard de Chardin (*uit de collectie van de Citroënfabrieken*)	p. 60

Inleiding

Met dit nummer van *GAMMADELTA* sluiten wij het jaar 2017 af. Onze stichting werd in 1993 opgericht en bestaat dus het volgend jaar september 25 jaar. Wij hopen, dat zich voldoende, voornamelijk wat jongere mensen aangesproken zullen voelen om zitting te nemen in ons bestuur, zodat wij de verspreiding van het gedachtegoed van Teilhard de Chardin kunnen voortzetten.

In dit nummer komen van Teilhards denken met name de economische consequenties aan bod. Allereerst het basisinkomen (p. 05). Prof. Bart Nooteboom is een groot pleitbezorger van dit stelsel. Wij namen enige desbetreffende standpunten van hem over van internet (p. 06-07), nadat wij ons in zijn boek '*Vertrouwen – Opening naar een veranderende wereld'* hadden verdiept (p. 08-09). In 2000 gaf de voorzitter van onze stichting, Henk Hogeboom van Buggenum, een hovocursus in Tilburg over het gedachtegoed van Teilhard de Chardin. Het leek ons zinnig om gedeelten uit de syllabus, die hij daar besprak, te kopiëren, omdat deze ook licht werpen op Friedrich Nietzsche, die samen met Emmanuel Levinas door prof. Bart Nooteboom als inspiratiebron wordt opgevoerd (p. 10-18). Een groter tegenstelling tussen de levensinstelling van de nu 93-jarige prof. Paul de Blot en Nietzsche (p. 19-25) lijkt ons nauwelijks mogelijk. Zijn betrokkenheid nog steeds als bezielend docent spiritualiteit en bedrijfskunde aan de universiteit Nijenrode sluit aan bij het werk van Anne-Marie Rakhorst (p. 26-30).

In de voornoemde syllabus staat verder (p. 31-35) ook het uittreksel uit Adolf Portmann *De pijl van het mensdom - beschouwing over de hoofdgedachten vanTeilhard de Chardin* (inleiding van het boek: P. Teilhard 'Reisbrieven' 1923-1955). Deze vormt onzes inziens een mooie overgang naar de recensie van het boek van Richard David Precht: *Denken over dieren – Waar ligt de grens van de mens?* (p. 36-37).Vervolgens plaats de farmacoloog em. prof. Dick K.F. Meijer religie en spiritualiteit in het licht van onder meer de kwantumfysica (p. 38-49) en vervolgt Ton Borsboom zijn scriptie over Teilhard de Chardin met de *Theologische aspecten van het kosmische denken* (p. 50-56). Zijn 'Hymne aan de materie' en een foto van Teilhard tijdens zijn werk in China sluiten dit nummer af.

AANDACHTSVELDEN

Op de website van onze stichting (www.teilharddechardin.nl) vindt u onder de kop aandachtsvelden de rubriek economie. Vanaf 1993-1998 was ik betrokken bij het werk van de kunstenaar Pieter Kooistra.[1] Hij staat bekend als de initiator van de kunstuitleen in Nederland. Deze werd in de jaren zeventig een feit en is later door diverse andere landen eveneens ingevoerd. Toen ik Pieter Kooistra voor het eerst ontmoette, vertelde hij mij, dat hij na het bereiken van zijn ideaal rond de kunstuitleen op een avond tevreden de TV aanzette, waar op dat moment juist een uitzending over de armoede in Afrika liep. Geschokt realiseerde hij zich, dat mensen in die omstandigheden verstoken zullen blijven van kunst. Hij besloot economie te gaan studeren om een plan te kunnen uitwerken dat hem als bij ingeving plotseling voor ogen stond. Zo ontstond eind 1970 het plan voor een wereldbasisinkomen. Het werd o.a. verdedigd door prominenten als prof. Jan Tinbergen, Wouter van Dieren van de club van Rome, de rechtsgeleerde Theo van Boven. We zien ze op een video van dit plan, die rond 1995 werd gemaakt in het Vredespaleis in Den Haag. Deze video is onder 'economie' te zien op onze website.

Toen ik het boek 'Vertrouwen' van Bart Nooteboom las[2], kwam ik daarin tot mijn verbazing ook een paragraaf tegen over het basisinkomen. Op internet vond ik vervolgens het artikel hieronder, dat ik onze lezers nu niet wil onthouden, mede in de hoop, dat dit een discussie op gang zal brengen, die de invoering van dit stelsel op enigerlei wijze in diverse landen zal bevorderen. Immers, talloze mensen vinden wereldwijd geen invulling voor hun talenten en zijn door werkeloosheid tot armoede gedoemd. In de toekomst zal hun aantal door de ontwikkeling van technologie en robotisering zeker toenemen.

---

[1] In ons tijdschrift GAMMA vindt u artikelen van en over hem in jrg. 3/3 (p. 09-12); jrg. 5/1 (p. 12-17) en jrg. 5/3 (p. 58-59). Ons tijdschrift is gratis te downloaden vanaf onze website.

[2] Zie de recensie op blz. 08-09 van Bart Nooteboom: *Vertrouwen – Opening naar een veranderende Wereld*.

Het basisinkomen

Bart Nooteboom emeritus hoogleraar innovatiebeleid
30 oktober 2014

Er is volop debat over ongelijkheid, versimpeling van het belastingstelsel en sociale voorzieningen, en stimulering van decentrale sociale initiatieven van burgers. Nergens komt in dat debat het basisinkomen aan de orde. Dat is vreemd want het is een middel bij uitstek voor alle drie. Het basisinkomen is een onvoorwaardelijk inkomen van 800 à 1.000 euro per maand voor iedereen boven, zeg, 18 jaar. Het biedt de basis voor het afschaffen van vrijwel alle uitkeringen, een vlaktaks van 20 à 30 procent en verkleining van de ‘wig’ tussen loonkosten voor de werkgever en het nettoloon dat de werknemer ontvangt. Een kleinere wig is goed voor de werkgelegenheid.

Het basisinkomen maakt ook een einde aan de 100-procentbelasting op inkomen als uitkeringstrekkers gaan werken, die de impuls om te gaan werken wegneemt (de 'armoedeval'). Men betaalt dan slechts de vlaktaks op inkomen uit werk. Het minimumloon kan worden afgeschaft. Ook dat bevordert werk.

Zijn er mensen die genoegen nemen met het karige basisinkomen en helemaal niet meer gaan werken? Dat moet worden onderzocht. Het zullen er vast niet meer zijn dan het huidige aantal mensen zonder werk. De meeste mensen zullen met werk meer inkomen willen verdienen.

Met een basisinkomen heeft de werkende tegenmacht: hij kan erop terugvallen. Piketty wijst op de groeiende ongelijkheid van inkomen en vermogen. Maar er is achterliggende ongelijkheid in toegang tot werk, cultuur, zorg en macht. Er is groeiende ongelijkheid in macht tussen werkgevers en werkenden, doordat personeel wordt ontslagen en als zzp'er weer aan het werk wordt gezet, maar dan zonder pensioen, zonder werkzekerheid en met minder toegang tot verzekeringen en leningen. Met een basisinkomen heeft de werkende tegenmacht: hij kan erop terugvallen.

Vanwege bezuinigingen in de zorg moeten mensen meer elkaar gaan helpen met geen of weinig beloning en met verlies van inkomen. Het basisinkomen legt een bodem en stelt mensen in staat met weinig beloning boven dat inkomen sociale diensten te verrichten die nu te duur zijn. Het nodigt uit tot zelfstandig ondernemerschap met het basisinkomen als overbrugging van aanloopverliezen en als bodem in onzekerheid.

Hoeveel werk blijft er over als de robots komen? Zal de nieuwe werkgelegenheid die dat oplevert opwegen tegen het verlies doordat robots allerlei werk overnemen? Dat is onzeker. Maar door alle productiviteitsgroei in het verleden is de werktijd verkort, en het ligt voor de hand dat dit verder doorzet.

Hoe wordt het resterende werk verdeeld?
Naarmate er minder werk te verdelen is, wordt de logica van een basisinkomen sterker. Het basisinkomen maakt deeltijdwerk aantrekkelijker vanwege minder verlies van inkomen. Robots vergen geen sociale voorzieningen en hun loon wordt lager naarmate de techniek voortschrijdt. Robots als de slaven van de toekomst. Een belasting op gebruik van robots draagt bij tot de financiering van het basisinkomen.

De noodzaak van experimenten.

Emeritus hoogleraar Bart Nooteboom is een f ervend voorstander van het basisinkomen. Nooteboom bespreekt op internet in Café Weltschmerz met Erik de Vlieger de voors en tegens uit de eerdere afleveringen. Hij is het vooral met Fransman eens en is het vooral met Ullenbelt oneens. De vraag blijft wel of we het als samenleving op dit moment kunnen betalen. De vraag wat het met mensen doet is vooral afhankelijk van het mensbeeld dat je daarover hebt. Wil je daarachter komen dan zul je het met goede experimenten moeten voorbereiden.Het mensbeeld van Nooteboom is dat mensen er iets mee gaan doen; zij gaan economisch ondernemen, hetzij het maken van kunst, het doen van hobby's of men gaat ondernemen. De angst voor het onbekende is de grootste belemmering bij de invoering van het basisinkomen. Nooteboom denkt niet dat het ooit zal worden ingevoerd. (*kopie vanaf internet*)

Bart Nooteboom: Vertrouwen – Opening naar een veranderende wereld, 240 blzz., Uitg. Klement 2017, ISBN 978 90 8687 214 5, € 22,99

Bart Nooteboom studeerde wiskunde en econometrie. Hij werkte bij Shell in Den Haag en Londen, was wetenschappelijk directeur van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf en hoogleraar bedrijfskunde en innovatie in Groningen, Rotterdam en Tilburg.

Dit boek is een diepgaande analyse van een complex begrip, dat in zeer diverse relaties een rol speelt: *vertrouwen*. De schrijver beroept zich daarbij onder meer op hetgeen hem inspireert in de filosofie van Aristoteles, Emmanuel Levinas en Friedrich Nietzsche. Terwijl Levinas hem vooral aanspreekt door zijn standpunt, dat men de ander nodig heeft om het eigen zelf te ontwikkelen, raakte hij ook geboeid door de daadkracht, de creativiteit en de zelfoverstijging, die uit het werk van Nietzsche naar voren komen. Hij toont vanuit verschillende aan de praktijk van het dagelijks leven ontleende voorbeelden aan, dat economisch gezien de gedachtegang niet klopt, dat zelfzucht goed is en dat overleven in de economie vertrouwen vergt, hetgeen op zijn beurt vraagt om matiging en zelfs om overstijging van het eigenbelang.

Als alternatief voor de huidige nutsethiek pleit Nooteboom voor een deugdenethiek, die teruggaat op de praktische wijsheidsleer (*phronesis*) van Aristoteles. Deugden zijn volgens hem nodig voor het goede leven, zowel in het private als in het publieke domein. Hij noemt daarbij verstand, moed, matiging en rechtvaardigheid als de klassieke deugden naast de christelijke van geloof, hoop en liefde. Ze hebben net als *vertrouwen* twee kanten: *competentie* – je moet ze kennen en kunnen vanuit opvoeding, opleiding en oefening – en *intentie*: je moet de wil hebben ze je eigen te maken en toe te passen.

Het betoog van Nooteboom kunnen we tot zover onderschrijven. Maar daar zowel Nietzsche als Levinas zich volgens hem afwenden

“van God, en beiden accepteren, dat God uitgevonden is als troost voor de menselijke sterfelijkheid en zwakte, en we nu een andere manier moeten vinden om om te gaan met onvermijdelijk lijden” (p. 61, r. 6 ev.) lijkt het mij zinniger om uit te gaan van het gedachtegoed van Teilhard de Chardin over evolutie. Zeker als je – zoals Nooteboom verklaart – de geschiedenis van het denken wil zien als een proces, een dialoog, tussen aanvallende en rivaliserende standpunten. “Een zinvol leven richt zich op meer dan eigen genot, vreugde of plezier, op iets wat het zelf overstijgt (transcendentie),” schrijft Nooteboom (p. 87, r. 5 v.o.). En hij vervolgt: “Zoals eerder gesteld wordt religie geïnterpreteerd als het gevoel verbonden te zijn met iets dat groter is dan jezelf. Dat kan God zijn, maar dat hoeft niet. Het hoeft niet ‘verticaal’ te zijn, maar kan ook ‘horizontaal’ zijn, gericht op de mensheid, de samenleving, de natuur, een overtuiging of een roeping. Het goede leven heeft dan iets van religie in zich, maar is niet noodzakelijk godsdienst.” (p. 87/88)

Teilhard de Chardin verbindt het horizontale en het verticale godsbeeld in zijn natuurwetenschappelijk werk met elkaar door vanaf de oerknal in de stof een geestelijke binnenkant te postuleren, die het verloop van de evolutie tot steeds grotere eenheden beweegt. Ook wij, mensen, zijn in dit geheel een samenwerkingsverband van de allerkleinste deeltjes die zich bij de oerknal (of het begin van Gods schepping) manifesteerden. Nooteboom beschrijft deze evolutie eigenlijk zelf ook (p. 99 2^{e} al.) en concludeert: “gedeelde mentale categorieën verschuiven gedurende de ontwikkeling van kennis, samenleving en economie”. (p. 100) In zijn paragraaf over het ‘reductionisme’ (p. 133 ev.) stelt Nooteboom daarentegen, dat er in ons denken twee gescheiden werelden lijken te bestaan (p. 134, 5^{e} al.): de wetenschappelijke van Dick Swaab ’Wij zijn ons brein’ en de wereld van de illusies, van vrije wil, bewustzijn en kennis: ‘Het brein, dat zijn wij’. Wij verbinden deze werelden met ons gedrag; ze zijn niet te scheiden! (p. 135) Of dit zal lukken? Daarover is Nooteboom vrij pessimistisch. Maar…zo schrijft hij: “Wellicht overdrijf ik, is het alleen een nachtmerrie!” (p. 214/5).

Uw reacties zijn welkom. *Henk Hogeboom v. Buggenum*

Friedrich Nietzsche: Zur Genealogie der Moral
(vert.: Th. Graftdijk, uitg. De Arbeiderspers, 1980, -p. 30/32)

Maar dit is er gebeurd: aan de stam van die boom van wrok en haat, van Joodse haat – de diepste en subliemste, want idealen scheppende en waarden herscheppende haat, welks weerga nooit op aarde heeft bestaan – ontsproot iets evenzeer onvergelijkelijks, een nieuwe liefde, de diepste en subliemste van alle soorten. Van liefde – en aan welke andere stam had zij ook kunnen ontspruiten?... Maar nu moet men niet denken dat zij bijvoorbeeld als de feitelijke verloochening van die dorst naar wrok, als tegenstelling met de Joodse haat is gegroeid! Neen, het omgekeerde is waar. Deze liefde groeide uit de haat, als zijn bekroning, als de triomferende, zich in de zuiverste lichte zonne-overvloed aldoor wijder ontvouwende kroon op de haat, die als het ware in het rijk van licht en hoogte met dezelfde aandrift de doelen van die haat, overwinning, buit, verleiding, najoeg als waarmee de wortels van die haat zich steeds dieper en begeriger ingroeven in alles wat diepte had en slecht was.

Die Jezus van Nazareth, het vleesgeworden evangelie der liefde, de 'Verlosser' die de armen, zieken en zondaren de zaligheid en overwinning brengt – was hij niet juist de verleiding in haar meest beklemmende en onweerstaanbare gedaante, de verleiding en omweg tot juist die Joodse waarden en vernieuwingen van het ideaal? Heeft Israël niet juist langs de omweg van deze 'Verlosser', deze schijnbare vijand en ontbindende kracht Israëls, het laatste doel van zijn sublieme wraakzucht bereikt? Behoort het niet tot de geheime zwarte kunst van een waarlijk grote rancunepolitiek, een vérziende, ondergrondse, berekenende rancunepolitiek die langzaam toeslaat, dat Israël zelf het eigenlijke werktuig van zijn wraak voor het oog van de hele wereld als een doodsvijand moest verloochenen en aan het kruis moest slaan, zodat 'de hele wereld', namelijk alle vijanden van Israël, ongehinderd op dit aas konden toehappen? En had men met alle raffinement van de geest ooit een gevaarlijker aas kunnen uitdenken? Iets dat in verlokkende, bedwelmende, verdovende, bedervende kracht het symbool van het 'heilig kruis' zou kunnen evenaren, die huiveringwekkende paradox van een 'God aan het

kruis', dat mysterie van een onvoorstelbare ultieme uiterste wreedheid, een zelfmoord van God aan het kruis tot heil van de mens?...

Ten minste zoveel is zeker, dat Israël *sub hoc signo* met zijn wraak en omkering van alle waarden tot nu toe steeds weer over alle andere idealen, over alle voornamere idealen getriomfeerd heeft.

[9] 'Maar wat praat u nog over voornamere idealen! Laten we ons bij de feiten neerleggen: het volk heeft gezegevierd – of "de slaven" of "het gepeupel" of "de kudde" of hoe u het ook maar noemen wilt –, en als dat door toedoen van de Joden is gebeurd, welnu, dan heeft geen enke1 ander volk ooit een zo wereldhistorische missie gehad. "De heren" hebben afgedaan, de moraal van de gewone man heeft getriomfeerd. Men kan deze triomf tevens als een bloedvergiftiging zien (hij heeft de rassen met elkaar vermengd) – dat spreek ik niet tegen; maar deze intoxicatie is onbetwijfelbaar geslaagd. De "verlossing van de menselijke soort (namelijk die van de "heren") vordert uitstekend: alles verjoodst of verchristelijkt of vulgariseert zienderogen (wat doen woorden ertoe!). De voortgang van deze vergiftiging door het hele lichaam van de mensheid heen schijnt niet te stuiten, haar tempo en ritme kan van nu af zelfs steeds langzamer, subtieler, geruislozer, bedachtzamer worden – men heeft immers de tijd...

Valt de kerk in dit plan thans nog een noodzakelijke taak en hoegenaamd nog een bestaansrecht toe? Of zouden we haar kunnen missen? *Quaeritur*. Het schijnt dat zij die voortgang eerder remt en tegenhoudt dan bespoedigt? Welnu, juist dat is misschien haar nut... Stellig is zij zoetjes aan iets geworden, dat een kiesere intelligentie, een werkelijk moderne smaak, tegenstaat. Zou zij zich niet tenminste een beetje meer raffinement moeten eigen maken?... Zij vervreemdt tegenwoordig meer dan dat zij verleidt... Wie van ons zou er eigenlijk vrijdenker wezen als er geen kerk was? De kerk staat ons tegen, niet haar vergif...'

Zo luidt de epiloog van een 'vrijdenker' bij mijn verhaal, een eerlijke jongen, zoals hij duidelijk heeft laten merken, en bovendien een democraat; hij had al die tijd naar me geluisterd en kon er niet tegen

me te horen zwijgen. Voor mij is er namelijk op dit stuk veel te verzwijgen.

(idem p. 38-40) Als het waar zou zijn wat in elk geval thans voor de 'waarheid' wordt gehouden, dat het juist de zin van alle cultuur is uit het roofdier 'mens' een tam en geciviliseerd dier, een huisdier, te fokken, dan zou men ongetwijfeld alle reactie- en ressentimentsinstincten met behulp waarvan de voorname geslachten en hun idealen eindelijk te schande gemaakt en overweldigd zijn, als de feitelijke werktuigen van de cultuur moeten beschouwen; waarmee echter nog niet gezegd zou zijn dat de dragers daarvan tegelijk ook zelf de cultuur verpersoonlijken. Het tegendeel is niet alléén waarschijnlijk – neen, het is thans evident! Deze dragers van de neerdrukkende en wraaklustige instincten, de afstammelingen van het hele Europese en niet-Europese slavendom, en van alle voor-Arische bevolkingen in het bijzonder – zij vertegenwoordigen de achteruitgang van de mensheid! Deze 'werktuigen van de cultuur' zijn een schande voor de mens en veeleer een verdenking, een tegenargument tegen alle 'cultuur'! Je kunt groot gelijk hebben als je de angst voor het blonde beest in de diepste kern van alle voorname rassen niet kwijtraakt en ervoor op je hoede blijft: maar wie zou niet honderd keer liever bang zijn als hij tegelijk ook bewonderen mag, dan niet bang te zijn, maar dan de walgelijke aanblik van het mislukte, gekleineerde, wegkwijnende, vergiftigde niet meer te kunnen kwijtraken? En is dat ons noodlot niet?

Wat veroorzaakt thans onze afkeer van de mens? – want wij lijden aan de mens, dat staat vast. Niet de angst, eerder het feit dat we niets meer in de mens te vrezen hebben; dat de wormenmassa 'mens' op de voorgrond ligt te krioelen; dat de 'tamme mens', de jammerlijk middelmatige en onverkwikkelijke mens zich al doel en toppunt, zin van de geschiedenis, 'hogere mens' heeft leren voelen, ja zelfs dat hij er een zeker recht op heeft zich zo te voelen, voor zover hij zich verre voelt staan van de enorme massa van mislukte, ziekelijke, vermoeide en afgeleefde mensen waar Europa thans naar begint te stinken, voor zover hij zich dus iets tenminste relatief welgeslaagds voelt, iets dat tenminste nog levensvatbaar is, dat tenminste ja zegt tegen het leven...

Ik wil op deze plaats een zucht en een laatste hoop niet onderdrukken. Wat is juist mij zo geheel en al onverdraaglijk? Wat is het waar alleen ik niet mee klaarkom en waardoor ik stik en versmacht? Slechte lucht! Slechte lucht! Dat er iets mislukts in mijn buurt komt; dat ik de ingewanden van een mislukte ziel moet ruiken!... Welk een nood, ontbering, slecht weer, langdurige ziekte, beslommering, vereenzaming verdraag je verder niet al? *Au fond* kom je met al het andere klaar, geboren als je bent voor een ondergronds bestaan vol strijd; je komt altijd weer een keer voor de dag, je beleeft altijd weer het gouden uur van de zege – en dan sta je daar zoals je geboren bent, niet stuk te krijgen, gespannen, tot nieuwe, nog moeilijkere en verder liggende dingen bereid als een boog die door alle ellende alleen nog maar strakker wordt aangetrokken. –

Maar gun mij, nu en dan – aangenomen dat er hemelse beschermsters zijn, geenzijds van goed en kwaad – een blik, gun mij één blik slechts op iets volmaakts, iets dat tot het einde gekomen, gelukkig, machtig, triomferend is, waarin nog iets te vrezen valt! Op een mens, die de mens rechtvaardigt, op een complementair en verlossend, toevallig goed uitgevallen mens omwille waarvan je het geloof in de mens kunt bewaren!...

Want zo staat het ervoor: in de kleinering en gelijkschakeling van de Europese mens schuilt voor ons het grootste gevaar, want deze aanblik maakt moe... We zien nu niets dat groter wil worden, we vermoeden dat het nog steeds neerwaarts gaat, neerwaarts, naar het dunnere, vriendelijkere, slimmere, behaaglijkere, middelmatigere, onverschilligere, meer Chinese, meer christelijke – de mens, dat lijdt geen twijfel, wordt steeds 'beter'... Juist hierin is het noodlot van Europa gelegen – met de vrees voor de mens hebben we ook de liefde voor hem, de eerbied voor hem, de hoop op hem, en zelfs de wil tot hem verloren. De aanblik van de mens is vermoeiend geworden – wat is nihilisme als het dit niet is? – We zijn de mens moe...

[**Vergelijk hiermee de kritiek van Teilhard de Chardin** op de verstarring in het christendom, en ook zijn oproep aan de mens om boven zichzelf uit te stijgen. Bij hem is echter nergens sprake van

minderwaardige mensen. Iedereen maakt deel uit van het proces, dat wij met ons allen doorlopen naar meer begrip voor elkaar, bevordering van elkaar, liefde voor elkaar. Geen liefde in de betekenis die Nietzsche eraan hecht, nl. een liefde die het zwakke uitsluit, maar een liefde die het zwakke ondersteunt en sterkt. "Inclusief denken" dus, zoals de titel van Feitse Boerwinkels boek uit 1971 luidt, waarop deze zich baseert op Teilhard de Chardin. Alleen .... Nietzsches ideeën worden telkens herdrukt en naar voren geschoven i.t.t. die van Teilhard? Wordt het niet tijd voor verandering? *HvB*]

De media over Friedrich Nietzsche (geb.15 okt. 1844 - † 25 augustus 1900)[1]

(*Wat mij [HvB] heeft verbaasd, heb ik vet afgedrukt. Citaten van het werk zelf mogen verduidelijken waarom.)*

(26-08-2000 in Trouw): de schrijver **Louis Ferron** schrijft **vol begrip** over Nietzsche en diens werk.

(05-09-2000 Trouw): de hoogleraar literatuurwetenschap **Elrud Ibsch** uit zich in waarderende termen over Nietzsches taalgebruik. Over *'Also sprach Zarathustra*': het werk heeft het **'bejahende'** van een religie.

(10-09-2000 in Trouw): de ethicus **Frits de Lange** wijst erop hoe **Dietrich Bonhoeffer** (1906-1945) vanuit zijn aristocratisch christendom vond, dat men bij Nietzsche in de leer kon gaan. Ik citeer: "Een christendom dat gehoor geeft aan de oproep van Zarathustra: 'Ik bezweer jullie, mijn broeders, blijf de aarde trouw en geloof degenen niet die jullie over bovenaardse hoop spreken' (*Also sprach Zarathustra - voorrede*). [...] "Ik wacht op de arts die de moed heeft om te laten zien dat het in alle filosoferen tot nog toe niet om 'waarheid' ging, maar om iets anders, laten we zeggen gezondheid, toekomst, groei, macht, leven..." schreef Nietzsche, de door ziekte geplaagde denker, die zichzelf graag de rol van arts van de westerse cultuur toedichtte. **De dokterszoon Doetricht Bonhoeffer voelt**

[1] Alle hier genoemde verwijzingen zijn in een kopie van de desbetreffende artikelen per e-mail opvraagbaar bij het bestuur van onze stichting.

zich geroepen het christendom in de geest van Nietzsche te saneren. [...] De jonge Bonhoeffer tekent de christen als een nietzscheaanse held, die in zijn door God geschonken vrijheid zijn eigen tafelen der wet ontwerpt. 'De mens die liefheeft is de revolutionaire mens op aarde. Hij is de omverwerping van alle waarden, de springstof van de menselijke samenleving', aldus Bonhoeffer in een preek uit 1932. Toe maar. Men kan zeggen, hier wordt Nietzsche zo met Luther aangelengd, dat diens anti-christelijke venijn onwerkbaar wordt verdund. **Een vergeeflijke filosofische flirt, een theologische jeugdzonde? Maar ook de latere Bonhoeffer kan niet anders dan op theologische gronden Nietzsches afkeer van wereldvreemd christendom delen en onderstrepen.** Als de christelijke kernboodschap over de menswording van God in Jezus Christus van werkelijke betekenis is, dan is de christelijke blikrichting precies tegengesteld aan de religieuze: niet van de aarde weg ten hemel, maar omgekeerd. De metafysische 'God' is een religieuze wensconstructie die de wereldvlucht sanctioneert. De God waarmee Jezus van Nazareth het daarentegen hield (*sic!*), ontneemt niet het zicht op de dingen, maar wil ons de scherpe contouren van de werkelijkheid laten zien. [...] In de virulente aanval op het christendom die Nietzsche in *De Antichrist* onderneemt, krijgen de christenen er ongenadig van langs, **maar wordt de toon gedempt als Jezus zelf ter sprake komt**. Ook hij was immers een 'vrije geest', het slag mensen waar Nietzsche op valt (*sic!*). Als je hem en zijn volgelingen met elkaar vergelijkt, blijkt het hele christendom één groot misverstand: 'In de grond is er slechts één christen geweest, en die stierf aan het kruis...[...]De theologie van deze Nietzsche – als men het zo mag noemen – gaat op in een analyse van het christelijk verraad aan Jezus. Bonhoeffers theologie heeft in feite precies dezelfde inhoud. Zij bestaat in feite uit twee dingen: christologie (een visie op Jezus) en religiekritiek (een afrekening met het ontspoorde christendom)." (einde citaat)

(16-09-2000 in Trouw): de schrijver **Robert Lemm** is **negatief** over Nietzsche. Hij is echter uitgesproken behoudend r.-k. en verwerpt ook een humanistisch getint christendom.

(21-09-2000 in Trouw): de filosoof **Yoram Stein** bespreekt een studie over de politieke filosofie van Nietzsche en de gevolgen daarvan door **Bernard H.F. Taureck** 'Nietzsche en het fascisme'. Enkele passages: "Taureck heeft een aantal van Nietzsches voorstellen tot genocide op een rij gezet. Hier is de eerste, waarin hij massale vernietiging van harte aanbeveelt: "De mensheid als massa opofferen voor de bloei van een sterker soort mens – dat zou een vooruitgang zijn."" (*Zur Genealogie der Moral*). Dat houdt ook een rassenvernietiging in, maakt Nietzsche duidelijk in het volgende citaat: "Wij hebben een leer nodig, sterk genoeg om een teelt te effectueren; sterkend voor de sterken, verlammend en brekend voor hen die de wereld moe geworden zijn. De vernietiging van aftakelende rassen." [...] Taureck onderzocht deze en andere argumenten en concludeert dat zij Nietzsche niet sparen voor het stempel van protofascist.[...] Nietzsches prediking van de ongelijkheid tussen mensen, zijn afkeer van democratie, marxisme en socialisme, zijn verheerlijking van macht, kracht en leiderschap, zijn afschuw van zwakte, medelijden en moraal, zijn voorkeur voor een regerende elite, zijn stelling dat schoonheid belangrijker is dan waarheid (de kunstenaar moet aan de macht) en zijn oproepen tot oorlog en vernietiging spreken klare taal. **Hoe is het dan mogelijk dat deze kant van Nietzsche stelselmatig is verdrongen?** De vraag waarom Nietzsche door zoveel gerespecteerde denkers met zulk een inspanning is schoongewassen van fascistische smetten komt helaas nauwelijks aan de orde. Taureck stelt uitdrukkelijk dat de meest enthousiaste verdedigers van Nietzsche vaak antifascisten zijn. Complottheorieën over een fascistische samenzwering zijn in deze dus niet op zijn plaats. Nietzsches apologeten voelen zich eerder aangesproken door de kritiek op de Verlichtingsidealen en het hartstochtelijk pleidooi voor een onafhankelijk individualisme. Wat verdrongen lijkt te worden is dat Nietzsches ideaal van individuele ontplooiing op eigen kracht en tegen de maatschappelijk opgelegde waarden in volgens de filosoof zelf slechts voor zeer weinigen is weggelegd. Het merendeel van de mensheid noemt hij 'kudde'. Omdat de 'domme', 'gedegenereerde' en 'nihilistische' massa de kracht om te heersen mist – niet over een ander en niet over zichzelf – moeten zij van Nietzsche tot slaven gemaakt worden. Of, nog radicaler, zij moeten worden uitgeroeid. [...] Wat precies de motie-

ven waren van de bruine horden die in de jaren ‘30 en ‘40 Europa bestormden, zullen wij nooit helemaal achterhalen. Of zij zonder Nietzsche hetzelfde hadden gedaan is volgens Taureck een zinloze vraag. **De intellectuele elite van vandaag echter – die momenteel druk bezig is om de honderdste sterfdag van Nietzsche met luister te gedenken zou zich weleens aangesproken kunnen voelen door het verwijt gebrek aan interesse te hebben getoond in de duistere kant van deze zo populaire filosoof”.** (einde citaat!).

(26-09-2000 in Trouw): ziekenhuispredikant **Dick Stap** oordeelt **positief** over Nietzsches gedachten.

(03-10-2000 in Trouw) redacteur **Ton Crijnen: Mea Culpa, dat ik tot 1988 Nietzsche verkeerd heb beoordeeld**, namelijk als inspirator voor Hitler c.s.

(28-10-2000 in Trouw): de theoloog **Ruud van 't Lindenhout** oordeelt **positief** over Nietzsches gedachten.

(19-04-2002 in de NRC) Ger Groot: Schopenhauer maakte met zijn boek *Parerga en Paralipomena* (1851) korte metten met de hooggestemde filosofie van zijn voorganger Hegel, die de wereldgeschiedenis zag als één lange zelfontplooiing van de ‘Geest’ op weg naar het einde van de historie, waarin de hele werkelijkheid met zichzelf verzoend zou zijn. Bij Marx is het niet de geest, maar de materiële productie die de wereld voortstuwt. Ook hij ziet echter aan het einde (zoals Hegel) een verzoende wereld dagen (zonder onderscheid in klassen). Nietzsche ziet **Schopenhauer**s pessimisme als een verval-/ziektefenomeen. Niet in het uitdoven van de wil, niet in de verzaking aan de wereld ligt volgens hem **de menselijke roeping, maar in de omarming van de werkelijkheid** en de wil-tot-macht. *‘Foetor judaicus’* (jodenstank): “Europa is ervan doortrokken”, schrijft Schopenhauer in een opstel over het christendom. Ger Groot noemt dit een banaal soort antisemitisme, waarvan Nietzsche niets moest hebben, in tegenstelling tot zijn zuster, die zijn nalatenschap aan de bewindvoerders van het derde Rijk gaf.

(10-06-2002 in Trouw) de Duitse filosoof **Rüdiger Safranski**: “Nietzsche dacht i.p.v. te leven. Door de Russin Lou Salomé werd hij eind 1883 afgewezen voor Paul Rée. Hij had toen al prachtige boeken geschreven (*De geboorte van de tragedie; Oneigentijdse beschouwingen; Menselijk al te menselijk; Morgenrood; De vrolijke wetenschap*). Nietzsches diagnose: we slaan in onze tijd op een steeds hoger technisch niveau de terugweg in naar het dierenrijk: de bestialiteit en de stompzinnigheid nemen toe tegelijk met de groei van het civilisatiecomfort. **Nietzsche is een hoogst actueel filosoof** (aldus nog steeds Safranski - *HvB*!). Nietzsche is de filosoof die meer dan welke andere filosoof ook het woord ‘ik’ gebruikte en zijn werk ervoer als de kunst, het experiment om een uitweg uit het nihilisme te vinden. Je moet het ogenblik zo doorleven, dat het voor jou kan weerkeren, zonder dat je ervan gruwt. De *‘Ewige Wiederkehr’* heeft dus geen kosmisch-metafysische betekenis voor Nietzsche (zoals bij het cyclisch denken van Oosterse filosofieën, *HvB*), maar ligt in de zelfontwikkeling, het spel dat op herhaling berust.” (einde citaat)

Safranski ziet aan Nietzsches *Übermensch* en aan diens *Wille zur Macht* twee kanten, die 1) van het ‘kamertoneel’ en 2) die van het ‘wereldtheater’. Ad 1: het mag dan zo zijn dat de wereld als geheel zinloos is, maar het is heel goed mogelijk om je eigen individuele leven zin te geven, door je wil tot macht (existentieel pragmatisme). Ad 2. De toekomstige mens zal in menig opzicht het tegendeel van de christelijke deugden belichamen. Zonder mededogen zal hij onverbiddelijk werken aan de taak van zijn eigen zelfverheffing, deze *Übermensch*. **Nietzsche spreekt vol waardering over de waardescheppende kracht van het christendom** (volgens Safranski wel te verstaan, *HvB*), maar hij is het niet dankbaar, omdat de consideratie met de zwakken, de compensatiemoraal in zijn ogen de ontwikkeling en ontplooiing van het hogere in de weg staan. Nietzsche bestrijdt de democratie en het socialisme, want voor hem is niet het geluk en het welbevinden van het grootst mogelijke aantal, maar het geslaagd-zijn van het leven in afzonderlijke gevallen de zin van de wereldgeschiedenis.

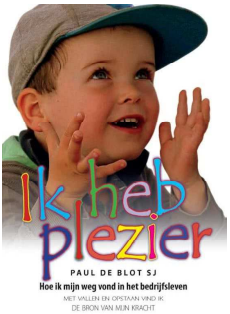

Paul de Blot sj.[1]**:** *'Ik heb plezier … Hoe ik mijn weg vond in het bedrijfsleven – Met vallen en opstaan vind ik de bron van mijn kracht' – Autobiografie, ISBN 978 90 89800 81 7, Nijenrode Academic Press, 2015 Uitgeverij Multi-Libris*

p. 126/127:
Ik kan het geloofsverhaal, de bijbel, ook als mijn geloofsverhaal weergeven. De colleges in Maastricht tijdens mijn studie van 4 jaar theologie gaven mij een sterk persoonlijk houvast en werden ook de grondslag voor mijn denken over narratieve spiritualiteit, de spiritualiteit als een verhaal.

De geschiedeniscolleges boeiden me ook sterk vanwege verhalen die me een realistisch beeld gaven van de kerk in zijn corrupte menselijkheid en spirituele kracht. Twee professoren gaven een beeld van de geschiedenis vanuit twee tegengestelde standpunten. De een behandelde de schandalenkroniek van de kerk met zijn inquisitie, kruistochten, jodenvervolging en andere onmenselijke activiteiten. De ander belichtte de spirituele rijkdom aan de hand van spirituele stromingen, opvoeding en ontwikkeling van sociale rechtvaardigheid. Door dit historisch inzicht begreep ik dat de kerk ook aan corruptie onderhevig mensenwerk is. Naast mensonterende praktijken is religie ook een bron van spirituele rijkdom.

Mijn grootste theologische interesse was het samenspel tussen theologie en wetenschap, en met name natuurwetenschap. In mijn theologiethesis ben ik hierop ingegaan, op het grote verhaal van de wording van onze wereld aan de hand van de evolutieleer van **Teilhard de Chardin**. Zijn visie op de evolutie als een vergeestelijkingsproces van de materie is voor mij nog steeds een bron van

[1] In *GAMMADELTA* jrg. 4 nr. 4 (p. 05-12) staat een interview van Karin Bosveld met prof. dr. Paul de Blot sj. en in jrg. 4 nr. 6 een artikel van zijn hand, getiteld *Ons recht op menselijke waardigheid* (p. 63-64). Verder verwijzen we naar enige passages uit zijn boek *Ik heb een droom – Van duurzaamheid tot zingeving – De natuur als onze leerschool* in jrg. 4 nr. 7 op p. 55-62

inspiratie gebleven. Het is ook een eyeopener geworden voor mijn inzicht in de ecologisch gerichte bedrijfskunde.

4.6 IN CONTACT BLIJVEN MET HET ONRECHT IN HET LEVEN

Ook in de theologiestudie werden de nodige experimenten ingebouwd om de realiteit te leren kennen uit de praktijk. Ik heb leren omgaan met diep aangrijpende situaties waarin ik me machteloos voelde. De belangrijkste waren voor mij de **Bouworde in Duitsland**, het werk voor ongehuwde moeders en de zorg voor de repatrianten uit het voormalige Nederlands-Indië.

De Bouworde: zich inzetten voor de Oost-Duitse vluchtelingen
Ik werd geconfronteerd met de ellende van de vluchtelingen uit Oost-Duitsland. In die tijd kwamen er op sommige dagen wel drieduizend vluchtelingen per dag over de grens in West-Duitsland. Ze werden opgevangen en moesten voor de winter onderdak krijgen. De Bouworde was een organisatie, waar vooral studenten zich vrijwillig als bouwvakker inzetten voor het opzetten van noodwoningen voor deze vluchtelingen. Ik gaf me ook hiervoor op. Het was zwaar werk en het vereiste fysiek veel kracht, want we beschikten in die tijd nog niet over technische hulpmiddelen. Op boerenkarren, getrokken door paarden, werden houtwerk en betonblokken naar de plaats van bestemming gebracht.

p. 162-162:

5.5 HET LOT VAN DE ARMEN

Naast mijn universitaire werk en studentenbegeleiding bleef het lot van de armen me sterk bezighouden. Een interessante hulpverlening voor eenvoudige mensen in deze moeilijke tijd was de **Bank voor de armen in Semarang, de Purba Danarta.** Deze bank was door de jezuïet **Chris Melchers** opgezet om arme mensen op een simpele manier aan kleine kredieten te helpen. Samen slaagden we erin om voor schijnbaar onoplosbare problemen toch een uitweg te vinden.

Een voorval is interessant genoeg om het te vertellen.: In een communistische desa waren tijdens de coupe alle mannen gedood. Het dorp bestond alleen nog uit vrouwen en kinderen, die als enige rijkdom een koe hadden en een klein maïstuintje. De koe was voor deze vrouwen hun statussymbool. Als die wegviel, zou de vrouw haar eerbare status verliezen. Daarom werd er alles aan gedaan om de koe in leven te houden. In de regentijd was er genoeg maïs voor de koe en de kinderen, maar in de droge moessontijd was de opbrengst te mager om koe en kinderen te voeden. Bij elke moesson dreigde het gevaar van voedselnood, met als gevolg de dood van de koe of van een kind, maar de koe mocht in geen geval doodgaan. Een schijnbaar onoplosbaar dilemma waar we toch een uitweg voor vonden.

In de droge moessontijd gingen de koeien naar onze bank, die hiervoor een grasland had aangekocht aan de oever van de rivier. Daar konden de koeien ook in de droge moessontijd grazen. De hele opbrengst aan maïs kon dan ten goede komen van de kinderen. In de natte moessontijd kwam de koe terug, want dan was er voldoende maïs voor allen. Het erste kalf van de koe kwam als rente bij de eigenares, het tweede kalf werd eigendom van de bank. Op die manier was de bank in staat concreet in te spelen op de nood. Jammer genoeg werd deze bank na enige tijd opgedoekt omdat ze niet aan de juridische eisen van het bankwezen voldeed.

Een uitweg zoeken voor de verworpen kinderen in hun grote armoede

Een ander heel moeilijk probleem was hoe we de kinderen van gedode communistische ouders moesten opvangen. Deze kinderen hadden geen recht van bestaan. Ze mochten noch naar school, noch opgevangen worden, omdat wie zich over hen ontfermde communistische sympathieën toonde en gevangenschap of de dood riskeerde. Het werden straatkinderen die in de grootste armoede leefden. Ongelukkigerwijs werd van deze situatie ook vaak misbruik gemaakt. De onbeschermde meisjes en verdachte weduwen werden vaak verkracht. Als ongehuwde moeder waren deze slachtoffers oneerbaar. Ze werden door de maatschappij verstoten. Het was een zeer gecompliceerd probleem met veel aspecten.

p. 184/185: Ik koos als hoofdvak psychologie van arbeid en organisatie naast analytische psychologie. Daarnaast volgde ik ook trainingen van drie psychologische scholen, de Transactionele Analyse van Erik Berne, de Psychosynthese van **Roberto Assagioli** en de Logotherapie van Viktor Frankl. Deze drie psychologen boeiden me, omdat ze me hielpen voor beslissingen in onduidelijke situaties. Ignatius van Loyola heeft de jezuïeten gesticht om de wereld te verbeteren. Daarvoor is het van het grootste belang in staat te zijn om steeds betere keuzes te maken. Deze drie psychologen hebben me hierin geholpen.

Erik Berne gaat in zijn Transactionele Analyse uit van het wezenlijke belang van de aandacht voor elkaar. Hierbij wees hij op de rijkdom van het kind-systeem als de rijkste bron van onze energie. Roberto Assagioli ging met zijn Psychosynthese uit van de alles omvattende rijkdom van energie die **Teilhard de Chardin** *'le milieu divin'* noemt, het goddelijk milieu. Vanuit dit perspectief zijn we in staat tot zinvolle beslissingen in het perspectief van onze droom die ons denken overstijgt. Viktor Frankl leerde me met zijn Logotherapie bij onze keuzes bewust te worden van de zinvolheid van vriendschap, waaruit we een rijkdom van energie kunnen putten. De kracht van vriendschap heb ik in mijn gevangenschap zelf kunnen ervaren. Viktor Frankl, Roberto Assagioli en Erik Berne hebben me geleerd beter te kunnen onderscheiden hoe we anderen beter van dienst kunnen zijn met onze beslissingen.

Ik had niet veel tijd om de colleges te volgen en beperkte me tot de belangrijkste colleges, dictaten en de vereiste vakliteratuur. Als tentamen schreef ik voor elk vak een korte studie, die ik als hoofdstuk opnam in mijn scriptie. Deze papers werden ook de hoofdstukken van mijn eindscriptie. Ik had voor beide vakken de besluitvorming als onderwerp gekozen: het maken van goede keuzes in een onoverzichtelijke situatie. Voor de spiritualiteit koos ik de besluitvorming van een mysticus en voor de psychologie de besluitvorming van een psychotherapeut. Als eindhoofdstuk vergeleek ik de beide conclusies met elkaar. Met deze slotscriptie heb ik zowel mijn studie in de psychologie als in de spiritualiteit afgerond. Ik heb er

twaalf jaar over gedaan, want ik had alle tijd om me in het onderwerp te verdiepen. Ik moest als student ingeschreven blijven voor mijn studentenvisum. Daarna schreef ik me in op de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam voor wetenschaps- en cultuurfilosofie.

Deze studieresultaten waren voor mij niet alleen een wetenschappelijke afronding, ze verrijkten me ook met een dieper inzicht in hoe ik oorlogsslachtoffers kon helpen. In mijn proefschrift over bedrijfskunde op Nyenrode heb ik er ook gebruik van gemaakt in het perspectief van vernieuwing van organisaties door vernieuwing van de mens.

p. 216/219: *Ieder mens is voor mij een spiritueel wezen*
Niet iedere mens is godsdienstig, maar iedereen is voor mij wel een spiritueel wezen met een geestelijk leven. Dat is meer dan een chimpansee. In mijn ogen kan iedereen diens 'religie' als een spiritualiteit ervaren, ook de niet religieuze mens. Hoe kwam ik ertoe?

In het Bijbelse scheppingsverhaal staat dat Gods Geest over de leegte zweefde en de wereld gestalte gaf. **Teilhard de Chardin** spreekt over het goddelijk milieu, *le milieu divin*, het uitgangspunt van zijn evolutievisie. Voor hem is dit goddelijk milieu de alles omvattende energiebron die de wereld en ook ieder mens gestalte geeft.

Dit goddelijk milieu heb ik persoonlijk in mijn leven als een spirituele kracht leren kennen. Echter, op de vraag wie God is, zal ik nooit een antwoord vinden. Dat heb ik in mijn filosofiestudie geleerd. In mijn theologiestudie ben ik er dieper op ingegaan. Voor mij is mijn geloof in God de spirituele krachtbron op het zijnsniveau van mijn bestaan. Hoe kwam ik ertoe in mijn theologie?

Ik las in de Bijbel dat Mozes aan Jahweh vroeg wie Hij is: *'Wie bent U?'* Het antwoord was kort en bondig: *'Ik ben wie ik ben.'* In een andere vertaling: *'Ik ben die er altijd is.*' Jahweh is dus het Zijn met een hoofdletter. Verder wordt er niets gezegd over wie Jahweh is.

In het scheppingsverhaal lees ik ook dat de mens werd geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. Op de vraag wie hij of zij is, kan de

mens dus ook zeggen: `Ik ben wie ik ben en die ik altijd zal zijn.' De grondmelodie van mijn bestaan is daarom te worden wie je bent. Voor mij is spiritualiteit daarom de kracht van wie ik ben, een goddelijke kracht die alle godsdienstige tegenstellingen overstijgt. De mens is voor mij daarom een spiritueel wezen, ongeacht diens religie.

Mijn spirituele kracht is de bron van plezier in mijn leven Zoals ik al vertelde was mijn jeugd de mooiste tijd van mijn leven. Deze kindervaring beleef ik nog steeds en in mijn geest ben ik nog steeds kind gebleven Ik herinner me nog altijd met veel plezier de mooie momenten uit mijn kindertijd. Het is een spirituele kracht waarvan ik de rijkdom als kind heb leren ervaren. Plezier hebben is voor mij een rijkdom van energie die me blij en gelukkig maakt. Het gebeurt ook bij een verrassende ommekeer op momenten dat ik me krachteloos voel en opeens energie krijg om door te gaan.

Ik beleefde het in mijn dodencel toen ik geen kracht meer had, ik dood wilde, en ik door het geklop op de muur tot besef kwam dat mijn vriend nog leefde. Het verraste me, het gaf me energie en ik kreeg er weer plezier in om met mijn leven door te gaan.

Een soortgelijke gebeurtenis beleefde ik tijdens de communistische coup in Indonesië toen een communistische school met kinderen in brand werd gestoken. Ik kwam ertegen in opstand, ook al voelde ik me machteloos toen ik het hoorde. Toen er daarna enkele kinderen bij me kwamen die eraan ontsnapt waren, werd ik blij en ik kreeg weer kracht om hen te helpen. Ik had er plezier in iets voor hen te kunnen doen.

Plezier is voor mij niet alleen iets op het hoogtepunt van een succes, het kan ook op een dieptepunt van ellende zijn waar ik weer op krachten kom. Plezier staat voor mij niet op zichzelf: het zijn momenten van een geloofservaring, met ups en downs. Ik heb plezier op het moment dat ik voel dat er Iemand bij is en me houvast geeft om door te gaan. Dat geeft me plezier.

Deze ervaring herken ik in het scheppingsverhaal in de Bijbel. Er staat dat Jahweh de wereld in zes dagen schiep en op de zevende dag ging rusten. Hij overzag alles en zei dat het goed was, *bene dicit* in het Latijn. Benedictus is in de Katholieke Kerk ook de zegenformulering geworden. Voor mij is deze vertaling te zakelijk, te rationeel. In mijn spirituele beleving zegt Jahweh: Ik heb er plezier in, ik ben er blij mee. Dat ligt meer voor de hand.

De evolutie is volgens de biologie gericht op duurzaamheid van het ecosysteem dat tot stand komt door voortplanting. Voor mij is er geen voorplanting als de dieren er geen plezier in hebben. Mensen willen ook niet blijven leven als ze er geen plezier in hebben. Plezier hoort daarom tot de spirituele kracht van mijn leven. Dat heb ik uit mijn eigen leven leren kennen.

7.3 VRIENDSCHAP EN LIEFDE DRAGEN DE GRONDMELODIE VAN MIJN LEVEN

De wet van de liefde is in ons hart gegrift
Zoals ik al vertelde, heb ik in de oorlogstijd en vooral in het concentratiekamp vriendschap leren kennen als een overlevingsmechanisme. Liefde en vriendschap zijn voor mij de grondingrediënten van mijn leven en van mijn geloof. Je bent bereid je leven te geven uit liefde voor je vrienden.

In mijn jezuïetenleven heb ik deze ervaring leren kennen als de grondwet van de Orde. In de preambule van de Constituties van de jezuïeten staat dat het in de Constituties gaat om de ongeschreven wet van de liefde die in je hart gegrift is. De jezuïetenorde noemt zich dan ook een gemeenschap van vrienden van Jezus.

In de christelijke leer vond ik dit levensprincipe bevestigd in de uitspraak van de apostel Johannes: `Er is geen grotere liefde dan je leven te geven voor je vrienden.'

Geen geduld met moeilijk doen[1]

Emma Meelker & Hans Ariëns

Interview met Anne-Marie Rakhorst

Als het aan Anne-Marie Rakhorst ligt, is Nederland morgen duurzaam en is de armoede de wereld uit. ***OneWorld*** *sprak de energieke ondernemer en veranderaar. "Ik word moe van gesprekken over wat er allemaal niet kan."*

We treffen haar helaas niet in haar fraaie kantoor, in de oostvleugel van een Norbertijner abdij in het Brabantse Heeswijk. Als ondernemer en duurzaamheidsapostel is ze weer eens onderweg, dit keer voor een vergadering van de Transitieagenda Circulaire Economie in Utrecht. Geen nood. Vanuit haar – uiteraard duurzame – tesla spreekt Anne-Marie Rakhorst ons monter als altijd toe. Haar energie is bijna onuitputtelijk, net als haar lijst met functies en activiteiten.

Na de verkoop van ingenieursbureau *Search* is ze onder *meer impact investor*, hoofdredacteur van duurzaamheid.nl, voorzitter van Transitieteam Consumptiegoederen, aanjager van de Duurzame Ontwikkelingsdoelencampagne 'De 17 doelen die je deelt' en toezichthouder geworden bij energiebedrijf Qurrent en de *Human Cities Coalition*. Voor ons is ze interessant omdat ze als geen ander bruggen bouwt. Tussen heel jong (de kinderambassadeurs van de 17- doelencampagne) en oud. Tussen de wereld van het Haagse beleid en de Heeswijkse werkelijkheid. En tussen het Westen en minder ontwikkelde delen van de wereld.

Met evenveel gemak treedt ze op in VPRO's *highbrow* toekomstprogramma *Tegenlicht* als in Omroep Brabants' *Booming Brabant* waarin ze de prestaties van familiebedrijf Van Diessen Keukens in Veldhoven bespreekt.

---

[1] Dit artikel staat in het blad *One World* nr. 7, sept. 2017, p. 33-35 – Wij publiceerden eerder al over het werk van Anne-Marie Rakhorst en haar boeken in *GAMMA* jrg. 14/4 (p.62); 17/2 (p. 57) en 17/4 (p. 62)

Heeft u de duurzaamheid met de paplepel ingegoten gekregen?
"Misschien niet zozeer duurzaamheid als wel liefde voor de natuur. Mijn ouders hadden een boerderij, met alle dieren die je kunt bedenken. In mijn herinnering waren we als kinderen voortdurend kikkervisjes en stekelbaarsjes aan het vangen.

Ikzelf raakte begin van de eeuw gegrepen door het circulaire denken van *Cradle to Cradle*, de ultieme vorm van duurzaam ondernemen. Dat heb ik, toen het door Michael Braungart en William McDonough werd geformuleerd, meteen omarmd. Het sprak me ook aan omdat het een positieve agenda is, waar je mensen makkelijk enthousiast voor krijgt.

Dat is een constante in alles wat ik doe: hoe kun je mensen meekrijgen, zowel internationaal als lokaal. Ik geloof heel erg in de lokale economie, of het nu gaat om de opwekking van zonne-energie als om de centrale productie, de lokale 'maakindustrie'. De centrale productiemogelijkheden kun je ook inzetten om mensen uit de armoede te halen. In mijn werk voor *Slum Dwellers International* (beweging van de 'stedelijke armen', Rakhorst zit in het Nederlandse team, *red.*) zie ik dat sloppenwijkbewoners – nu 1 miljard, in 2050 naar verwachting 3 miljard – waarde kunnen creëren door een bedrijf op te zetten. Het gaat vaak om vrouwen met jonge kinderen die in moeilijke omstandigheden ondernemerschap ontwikkelen. Echt briljant."

Van wie moeten we het hebben op weg naar de duurzame economie, de grote multinationals of het midden- en kleinbedrijf?
"Beide. Ik houd hartstochtelijk veel van het midden- en kleinbedrijf. Zeker in familiebedrijven zie je dat ze enorm bezig zijn met de langere termijn. Maar ik werk ook al jaren samen met Ton Büchner van Akzo Nobel, die jammer genoeg net is afgetreden. Met heel zijn hart en verstand was hij bezig om Akzo te veranderen, en daarnaast was hij sterk betrokken bij de *Human Cities Coalition* die het leven in de sloppenwijken wil verbeteren. Ook bij grote bedrijven heb je mensen aan het roer die de wereld beter willen achterlaten voor de volgende generatie."

Tegelijkertijd zie je ook dat duurzaam denkende CEO's het moeilijk hebben omdat aandeelhouders hameren op korte-termijnrendement.
“Ik ben heel blij dat jullie die vraag stellen, want het is een gedachtenfout die veel mensen maken. De meeste organisaties en ondernemers hebben niks te maken met externe aandeelhouders. De Nederlandse economie draait voor 80 procent op familiebedrijven en kleine ondernemingen zonder aandeelhouders. Maar ook bij een groot bedrijf als Akzo stond de meerderheid van de aandeelhouders achter het beleid van Ton.

In Nederland lopen aandeelhouders en bestuurders voorop als het om duurzaamheid gaat, en dat maakt ze ook kwetsbaar. Een deel van de investeringen wordt aangewend voor de lange termijn, waardoor de winst op de korte termijn lager uitvalt. Met name Amerikaanse investeerders azen als pitbulls op die bedrijven. Ga er maar eens aan staan als CEO.”

Kun je daar iets aan doen?
“Je kunt in Nederland niet bepalen wat er op wereldschaal gebeurt. Een aantal Nederlandse bedrijven voert de *Dow Jones Sustainability Index* aan. Dat is ongelooflijk goed en in die bedrijven wordt ook veel – economische en maatschappelijke – waarde gecreëerd. Maar internationaal wordt er heel anders gekeken naar duurzaamheid en wordt het vaak als luxe gezien.

Nederland is een villapark met een muur eromheen. Het is in ons land over het algemeen echt heel goed toeven. In veel landen is het leven veel zwaarder en dat beïnvloedt de houding van mensen tegenover de duurzame transitie. Kijk maar naar de Trump-kiezers. Bij veel mensen leeft het gevoel dat ze slachtoffer zijn geworden van de mondialisering. Daarnaast zijn er gebieden waar je geen toegang hebt tot gezondheidszorg, tot banen, goede scholing voor je kinderen. Die mensen hebben andere dingen aan hun hoofd.”

Ook in Nederland zijn er ‘verliezers van de mondialisering’ die vinden dat ze niet gehoord worden. Hoe krijg je hen mee om een duurzame wereld dichterbij te brengen?

“We proberen mensen in het hart te raken. Wij laten kinderen uitleggen wat zij belangrijk vinden in het leven. Dat doen ze vaak op briljante wijze. Ze zitten niet vast in systemen en schromen niet de waaromvraag te stellen. Zij zijn onze ambassadeurs van de 17 doelen. Met een van hen, Fulco van 15, was ik laatst bij *De Nieuws BV* op Radio 1. Hij heeft taaislijmziekte en kan beter dan welke volwassene ook uitleggen hoe belangrijk toegang tot gezondheidszorg – doel 3 – is. ‘Een kind met mijn ziekte zou het in een ander land niet eens redden.’ Iedereen in de studio had kippenvel.

Wij volwassenen zitten vaak vast, omdat iedereen een gasaansluiting heeft en omdat we denken dat we niet zonder fossiele brandstoffen kunnen. Wij denken ook dat je armoede niet kunt uitbannen, omdat die al heel lang bestaat. Kinderen hebben meer een houding van: we gaan het doen, omdat het kan.”

Is het belangrijk dat de Nederlandse burger de 17 doelen kent?
“Ja, want het is een positieve agenda met een duidelijke samenhang. Bij de millenniumdoelen was dat minder het geval. De halvering van de armoede – millenniumdoel 1 – was een succes, maar de gestegen welvaart ging ten koste van het milieu. Dat moet nu dus anders. We zijn al van heel ver gekomen. De tijd dat de rivieren zwaar vervuild waren en Nederland het afvoerputje van Europa was. Het gat in de ozonlaag, grootschalige hongersnood. We zitten aan het staartje van dit soort problemen, dat beseffen mensen vaak niet.”

Brabant is de provincie van de bio-industrie met dubbel zoveel varkens als mensen. Wordt het nog wat met de duurzaamheid in Brabant?
“Ja, ik herken die problematiek rond de intensieve veehouderij, maar ik zie ook veel oplossingen vorm krijgen. De provincie heeft net strenge uitstootnormen geformuleerd. De regio Eindhoven is de slimste regio van de wereld, daar gebeurt ongelooflijk veel. Energieopwekking in champignonkwekerijen bijvoorbeeld, zodat ze klimaatneutraal produceren, koude- en warmtewisselaars in de stal – dat is innovatie waar ze in de Randstad een puntje aan kunnen zuigen. Mensen denken vaak dat innovatie en duurzaamheid exclusief

voor de Randstad zijn, maar onderschat Eindhoven, Venlo of Enschede niet."

De problemen met de intensieve veehouderij los je toch niet alleen op met innovatie?
"Nee, dat we op een andere manier om moeten gaan met voeding staat vast. In de landbouw heb je ook te maken met familiebedrijven die uitwaaieren over de wereld en waarbinnen kennisdeling en innovatie gemeengoed zijn. Zij willen wel milieuvriendelijker produceren, maar hebben hele smalle marges. De overheid en de consument zullen ook moeten bewegen. Tussen nu en 2030 gaat op veel terreinen een megashift plaatsvinden. Ik ben binnen de Transitieagenda ook bezig met duurzame kleding. Het is vervelend dat we in Nederland de maakindustrie zijn kwijtgeraakt. Het is nu lastig om vezels te verlengen, te spinnen en er doeken van te maken op een circulaire manier. De *blends* zijn niet eens uit elkaar te halen om ze te kunnen sorteren voor hergebruik. Dat gaat veranderen, en dat duurt echt geen 15 jaar meer."

Zijn er genoeg Anne-Marie Rakhorsten in Nederland om die transitie te dragen?
"Ja hoor, ik ben verre van uniek Als je ziet wat ik allemaal aan ondernemers om me heen heb. Ik word dagelijks gebeld en gemaild met vragen om advies."

Wat is uw boodschap voor hen?
"Het zijn over het algemeen jonge ondernemers met goede ideeën. Maar die ideeën vermarkten valt niet mee. Ik zeg ze: 'ja, het is moeilijk, want anders deed iedereen het al. Maar met lef en doorzettingsvermogen kun jij het verschil maken'."

U heeft een onverwoestbare *'can do'*-mentaliteit. Zijn er ook dingen waar u moe van wordt?
"Ik word weleens moe van gesprekken over wat er allemaal niet kan, en hoe moeilijk een duurzame transformatie is. Om succes te krijgen, heb je succes nodig. Je moet het feestje vieren."

Uit: Adolf Portmann: De pijl van het mensdom - Beschouwing over de hoofdgedachten van Teilhard de Chardin
(inleiding van het boek: P. Teilhard 'Reisbrieven' 1923-1955)[1]

p. 34: Teilhard is er *a priori* van overtuigd, dat de mens alle wegen ten einde zal gaan en zich niet zal bekommeren om de waarschuwende geluiden van degenen die hem van zijn daden willen weerhouden. Daarom vestigt Teilhard de Chardin zijn hoop op een drietal menselijke vermogens. Hij eist drie dingen: steeds meer onderzoek, steeds meer eerzucht, maar ook steeds meer wijsheid. Wanneer wij in de verscheurde wereld waarin wij thans leven dergelijke woorden lezen, is onze eerste reactie misschien afwijzend. Wij staan sceptisch of negatief tegenover een dergelijk verlangen naar meer wijsheid. Maar ik wil op het ogenblik niet redetwisten over een opvatting van Teilhard de Chardin, ik wil slechts verslag uitbrengen.

Daarom moeten wij een poging wagen om de wordingsgang van de wereld te zien in het perspectief van Teilhard de Chardin, die er zich gedurende een halve eeuw onophoudelijk in geoefend heeft met enorm lange tijdvakken te rekenen, die de maat van onze historische tijdperken verre te buiten gaan. Sinds meer dan zestig miljoen jaar zijn er zoogdieren op aarde, en sinds meer dan dertig miljoen jaar zijn er primaten met een hogere hersenontwikkeling. Hoe lang er al mensen bestaan weten wij nog niet zeker. Teilhard de Chardin onderstelt ongeveer een periode van een miljoen jaar (een opvatting waarmee wij het – dat willen wij nu al zeggen – niet eens zijn)[2].

De vlucht van zijn gedachten in de toekomst ijlt door de ruimte van de geschiedenis der aarde. Hij rekent dat er een à twee miljoen jaar

---

[1] N.B. Enkele passages heb ik benadrukt door ze vet te drukken (*red. HvB*)

[2] Volgens een bericht in *Nature* (zie Trouw d.d. 11-07-2002) zijn er in Tschaad (Centraal-Afrika) een schedel, twee stukken kaak, een boventand, een hoektand en een kies gevonden van een hominide (*Sahelanthropus tchadensis*), die 7 miljoen jaar geleden moet hebben geleefd. Men heeft hem de naam *Tourmaï* gegeven, wat zoveel betekent als 'hoop op leven'. Tot dusver gingen de *Ardipithecus ramidus*, een Ethiopische vondst van 4,4, tot 5,8 miljoen jaar oud, en de *Orrorin tugenensis*, een keniaan van zes miljoen jaar terug, door voor de oudste hominiden.

voor nodig is voordat de mensheid de omegapool, de pool van de convergentie, dus de volledige harmonie van een uniforme mensheid kan bereiken. Wij kunnen thans een historische ontwikkeling van nauwelijks tienduizend jaar overzien, en daarom zal het wel niemand gemakkelijk vallen om zich met zijn denken in de tijddimensies te begeven waarvan hier sprake is. Maar of het nu moeilijk of gemakkelijk is, het is onze plicht ons voor ogen te houden, dat wij ons slechts een oordeel kunnen vormen over de verwachtingen en vooruitzichten van Teilhard de Chardin, wanneer wij er bij onze beschouwingen rekening mee houden, dat hij zich gedurende tientallen jaren heeft toegelegd op een denken dat zich in geheel andere, buitenhistorische tijddimensies begeeft.

Er is nog iets, waarmee wij bij onze beoordeling rekening moeten houden. Het is zijn overtuiging dat het wezen mens veranderlijk is. Hier staat het wetenschappelijk onderzoek voor een tweesprong. Sommigen zijn er heel zeker van, dat onze menselijke aard altijd geweest is zoals hij tegenwoordig is, in zijn grootheid en in zijn feilen, en dat het geloof in een vervolmaking op zelfbedrog berust. Anderen willen echter de hoop niet laten varen, dat de menselijke natuur, krachtens haar aard, in staat is om zich te vervolmaken.

p. 45. Ik behoef er nauwelijks nog op te wijzen, dat de toekomstvisie van Teilhard de Chardin betreffende een totalitair bestel op hoger niveau, met een bewust gerichte selectie naar cerebrale begaafdheid, met alle daarbij behorende eugenetische aspecten, met de uiterste terughouding moet worden bezien. (Vgl. ook Peter Sloterdijk *Regels voor het mensenpark,* - HvB)

p. 47. *Het Verschijnsel Mens* van Teilhard de Chardin werd in de jaren 1939/40 in Peking geschreven; in deze tijd hadden de denkbeelden waar het hier om gaat, in de formulering van Julian Huxley al hun intrede gedaan in het Europese denken. Het is er mij niet om te doen hier problemen van prioriteit of beïnvloeding aan de orde te stellen. Het gaat er alleen om, dat wij zien, hoe vanzelfsprekend de positie van de grote paleontoloog is, temidden van zijn tijdgenoten. Laten wij verder niet vergeten, dat het zoëven genoemde, door Teilhard de Chardin zozeer benadrukte tijdperk van de convergentie,

dat hij vooral de laatste eeuw sterk naar voren ziet komen, in 1927 door Max Scheler in Keulen in een wijd geestelijk perspectief is beschreven. Max Scheler noemt dit tijdperk het *Zeitalter des Ausgleichs*. Dit had plaats in dezelfde tijd, waarin Teilhard de Chardin in Midden-Azië de eerste versie van zijn beschouwing over de mens als medium van God aan het papier toevertrouwde. Uit deze tijd dateert ook de poging van de historicus Kurt Breysig om het historisch denken aan grotere tijdperken te laten wennen. **[deze relativering van Teilhard de Chardins positie is anderzijds een benadrukking van de belangrijkheid van zijn ideeën: ze worden door anderen gedeeld, versterkt. -** *HvB* **]**

p. 50. Datgene wat in het oeuvre van Teilhard de Chardin voor veel mensen steeds meer betekenis krijgt, is niet slechts de rijke oogst van een rijke wetenschappelijke loopbaan. Dit wetenschappelijk aandeel is in de grond van de zaak het resultaat van een samenwerking van een over de gehele wereld verspreide anonieme gemeenschap van talloze werkers, die sinds een halve eeuw het prehistorisch onderzoek gestalte hebben gegeven. Teilhard de Chardin zou, wanneer hij nog in ons midden was, de eerste zijn, die de nadruk legde op het teamwork in deze tak van wetenschap, omdat hij juist in de vorming van eensgezinde wetenschappelijke teams, zoals hij zelf zegt, een soort nieuwe organen van het toekomstige superorganisme ziet. Hij spreekt in dit verband zelfs van de ‘grijze substantie, van de bijzondere denkende hersensubstantie van dit hyperindividuele organisme’.

Hij ziet in een dergelijke groepssamenwerking de ware adel van het toekomstige intellect. Wat ons in dit werk fascineert, is juist al datgene, wat wij tevoren kritisch en sceptisch hebben moeten overdenken, **het is het duidelijke overschrijden van de grenzen van het wetenschappelijk onderzoek: het is de poging om wat gescheiden is te verenigen, te verbinden** wat wij zojuist vanuit onze sceptische instelling uit het totaalbeeld van Teilhard de Chardin hebben losgemaakt. Laten wij niet vergeten, dat wij beide pogingen, zowel het losmaken als het verbinden, steeds weer moeten wagen en voleinden. Ze behoren beide tot de eeuwige opgaven van de mens. Teilhard de Chardin komt ons zo bijzonder nabij, omdat hij juist

deze opgaven in een zeldzaam weids perspectief heeft gezien en met een uitzonderlijk groot geestelijk elan gestreefd heeft naar een verbinding tussen ver uiteen gelegen gebieden. Hij heeft zich stoutmoedig in de gevaarlijke zones van het denken begeven – hoe zouden wij de grootheid van dit geestelijk avontuur kunnen miskennen?

Het werk van Teilhard de Chardin plaatst ons voor velerlei problemen. De lotgevallen van zijn manuscripten doen tal van vragen oprijzen, waaraan pas ten volle recht kan worden gedaan door toekomstige biografen, die meer afstand kunnen nemen en over meer feiten beschikken. Het veelzijdige oeuvre van deze grote onderzoeker van het leven brengt de laatste religieuze problemen in het geding. Ik acht mij niet bevoegd over deze problemen een oordeel uit te spreken, maar ik hoop dat dit boek enige aanwijzingen bevat die misschien het vellen van een oordeel kunnen vergemakkelijken, want wij moeten individueel, vanuit onze eigen kijk op de wereld en vanuit onze eigen ervaringen en levensgeschiedenis tot een oordeel durven komen.

Teilhard de Chardin is overtuigd van de geestelijke superioriteit van het christendom – een ontzaglijk probleem. Wij leven immers in een wereld, waarin geweldige machten met een geheel andere geestesgesteldheid dan die van het christelijke Westen tot de heerschappij geraken, en daarmee ook aanspraak gaan maken op de algemene geldigheid van hun wereldbeschouwing. En van deze machten zijn er een aantal die op dezelfde wetenschap zijn gefundeerd, waar Teilhard de Chardin van uitgaat. Zijn gehele werk steunt op de geweldige invloed van de moderne natuurwetenschap en is toch vervuld van een diepere en meeromvattende zekerheid: de zekerheid van een onuitsprekelijk grote scheppende geest.

Hij heeft zijn hele leven geworsteld om een inzicht te krijgen in de werkzaamheid van deze scheppende geest. Deze worsteling heeft hem ook tot de zekerheid gebracht, dat juist de superieure geest van het christelijke geloof een nieuwe vorm aan de christelijke leer moet geven. Uit zijn gehele werk spreekt het diepe verlangen, dat de visioenen, die hem zijn ingegeven door zijn eigen wetenschappelijke inzichten, zouden kunnen bijdragen aan deze transformatie van de

geloofsvorm. **In zijn werk straalt ons ook de overtuiging tegemoet, dat deze nieuwe gedaante van de christelijke leer in de verre toekomst het proces van de convergentie zal begunstigen**. De convergentie van het mensdom is immers voor Teilhard de Chardin niet slechts een naar elkaar toe groeien van de levensvormen en verschijningsvormen van de mensen – zij is ook een naar elkaar toe groeien van wetenschap en geloof over de gehele wereld, waardoor de mensheid het tijdperk van de planetaire sympathie kan bereiken.

Het is het geloof aan deze vereffening, waarvoor de paleontoloog een periode van één à twee miljoen jaren nodig acht, die hem tot een profeet maakt, waar de natuuronderzoeker eenvoudig het stilzwijgen zou bewaren. **Men zou de oplossing die Lessing eens in zijn toneelstuk *Nathan der Weise* heeft trachten te vinden,** een oplossing die binnen het kader van de historische denkruimte blijft, **eens zorgvuldig moeten vergelijken met de gedachtewereld van deze christelijke onderzoeker**, wiens onstuimig elan voortkomt uit een geheel ander tijdsbesef dan dat van de historicus.

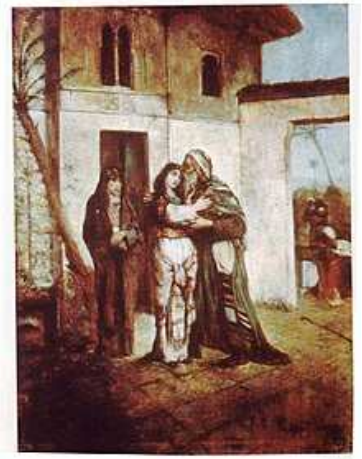

Recha verwelkomt haar vader
llustratie door Maurycy Gottlieb (1877) bij het toneelstuk Nathan der Weise van Gotthold Ephraim Lessing (1779).
Nathan der Weise werd voor het eerst opgevoerd op 14 april 1783 in het Döbbelinsches Theater in Berlijn. De handeling speelt zich af in Jerusalem rond 1192

Richard David Precht: Denken over dieren – Waar ligt de grens van de mens? vertaald uit het Duits door Rijk Schipper. Uitg. Ten Have 2017, 160 blzz, ISBN 978 90 259 0602 3.

Het boek opent met een uitgebreid voorwoord (p. 07-13) van Erno Eskens, dierfilosoof en programmadirecteur van de Internationale School voor Wijsbegeerte. Deze publiceerde eerder onder meer *Democratie voor dieren* en promoveerde op *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie.*

Het is bijzonder, dat uit *Het verschijnsel mens*[1] van Teilhard de Chardin het volgende door Precht wordt geciteerd: "De mens ontdekt dat hij niet eenzaam ronddwaalt in de verlatenheid van het heelal, maar dat een universele levenswil in hem samenstroomt en zich in hem vermenselijkt. De mens is niet, zoals hij zo lang heeft geloofd, het vaste middelpunt van de wereld, maar spil en spits van de ontwikkeling – wat nog veel mooier is".
Precht concludeert dan: "Voor Teilhard bereikt het leven zijn fysische hoogtepunt in het mens-zijn, net zoals energie haar hoogtepunt bereikt in het leven. De natuurwetenschappelijk onderlegde jezuïet onderkende in de ladder van de natuur geen historisch model van het christelijk Avondland. Maar wel dwong hij de kringloop van de fysische energie met alle geweld in het aloude schema. Die zienswijze is niet ontleend aan de natuurwetenschappelijke orde der dingen maar aan het theologische gevoelen in Teilhards brein."

Met name de doelgerichtheid van de evolutie, die Teilhard veronderstelt, blijkt echter voor Precht het probleem. Wel geeft hij aan, dat "veel onderzoekers het omgaan met onze ondoorgrondelijke soortgenoten als de belangrijkste drijfveer voor sociale intelligentie" beschouwen (p.75) en hij citeert zelfs *Een bericht voor een acade-*

[1] Zie p. 48-49. Jammer genoeg was de vertaler zich er kennelijk niet van bewust, dat diens werk *Le Phénomène humain*, dat in het Duits *Der Mensch im Kosmos* heet, in het Nederlands vertaald is met *Het verschijnsel mens.*

mie van Franz Kafka[2] om aan te geven, dat het bewustzijn van dieren weliswaar verbazend veel lijkt op dat van mensen, maar daarmee niet kan worden vergeleken. Wij zullen moeten uitgaan, aldus Precht, "van ons gebrek aan kennis". (p. 77) De grens tussen mens en dier vinden we niet "in het rechtop lopen, in het gebruik van werktuigen, in het jagen op groot wild of in het vermogen om een taal gedifferentieerd te gebruiken". (p.95/96) En hij volgt de gerenommeerde primatoloog Frans de Waal door te stellen: "de kiem in de mens om het goede te doen is geen goddelijke vonk of ingeving van een hoger verstand. Het betreft een oude geschiedenis uit het dierenrijk, die is ontstaan uit het samenleven. […] Van het sociale dier was het een kleine stap naar het morele dier, of beter gezegd: een reeks van kleine stappen. De grote mensapen begrijpen houdt in, dat je de wortels van onze moraal ontdekt: samenwerking, troosten, dankbaarheid en gemeenschapszin" (p. 97). In tegenstelling tot de meeste evolutiepsychologen is De Waal echter "een criticus van het kapitalisme. Als een humanist onder de roofdierenopzichters kent de Nederlander geen 'zelfzuchtig gen' en 'geen principe van eigenbelang' als vermeende drijfveren van de menselijke evolutie […] Tegenover het naargeestige mensbeeld van zijn vakgenoten stelt De Waal medelijden, invoelingsvermogen, belangstelling en onbaatzuchtigheid bij mensen en mensapen". (p.99)

Met de schrijver Robert Musil (1880-1942) komt Precht dan ook tot de conclusie (p.131): "we bezitten geen biologisch egoïsme van de soort, maar zoiets als een psychologisch 'egoïsme van de nabije omgeving'. Wat psychologisch dicht bij ons staat, slaan we gewoonlijk hoger aan dan wat vreemd is, een erfenis die we delen met veel andere dieren". (p. 131) En: "de reikwijdte van onze ethische gevoeligheid laat zich heel goed vergroten, ook al is het alleen bij wijze van intellectueel inzicht". In onze tijd van noösferische evolutie stemt dit boek tot nadenken. Ik beveel het ten zeerste aan. *HvB*

---

[2] Toen ik voor mijn akte Duits m.o-B rond 1965 uitvoerig het werk van Kafka had bestudeerd, werd ik gelukkig door *Het verschijnsel mens* van Teilhard de Chardin behoed voor een diepe depressie.

Plaatst de moderne fysica religie en spiritualiteit in een ander licht?

Dick K.F. Meijer

8. Kwantumbiologie in levensprocessen en het ontstaan van het eerste leven

Het tempo in de vooruitgang en praktische implementatie van de kwantumfysica in takken van de natuurkunde en kosmologie is thans spectaculair en er zijn nu ook verscheidene toepassingen gevonden in de biologie. De huidige stand van zaken in de biologie is weergegeven in *fig. 12* en geeft duidelijk aan hoe breed deze trend thans is. In feite blijkt vrijwel elk chemisch proces gebaseerd te zijn op de kwantummechanica, waarin energiekwanta dus tegelijkertijd in golf- en deeltjesvorm aanwezig zijn. Recente publicaties in belangrijke tijdschriften als *Science* en *Nature* geven duidelijk aan dat de kwantummechanica ook een biologisch voordeel kan bieden in vergelijking met de klassieke fysica.

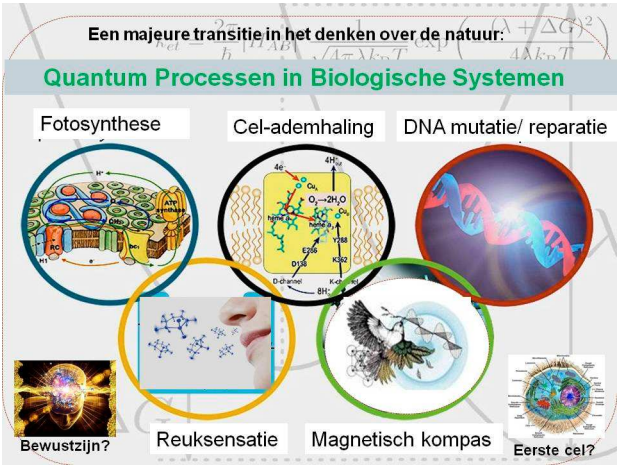

Figuur 12: Biologische processen waarin kwantumverschijnselen zijn waargenomen die cruciaal blijken te zijn voor de diverse aangegeven processen: het terrein van de kwantumbiologie

Bij kwantuminformatie (informatie wordt normaal uitgedrukt in *binaire units* of *bits*, eigenlijk ja- of neevragen) is misschien wel het belangrijkste kwantumaspect het bestaan van z.g kwantumbits (*Qbits*) die in superpositie verkeren (tegelijkertijd ja èn nee kunnen zijn), terwijl de klassieke bits dit niet doen. In de kwantumbiologie kunnen kwantumverstrengeling van deeltjes (een contact over grote afstanden) en tunneleffecten (het passeren van fysieke barrières) subtiele mechanismen in de cel non-lokaal aansturen. Vooral de waarneming van kwantumcoherentie in de fotosynthese in planten gaf hiervoor een aanwijzing, maar ook werden kwantummechanismen in dieren aangetoond. Bepaalde trekvogels hebben de mogelijkheid om zeer subtiele variaties in het magnetisch veld van de aarde te voelen: het vogelbreinkompas. Men vond dat superpositie en kwantumverstrengeling in deze levende systemen voor minstens tientallen microseconden worden aangehouden, veel langer dan de maximale duur die werd bereikt in de best vergelijkbare kunstmatige moleculaire systemen. Deze waarnemingen staan in schril contrast met de klassieke opvatting dat het leven te "warm en nat" is om dergelijke kwantumverschijnselen te herbergen[1/2] Het kompas werkt doordat de spin van deeltjes in het brein van vogels gevoelig is voor magnetische velden, waardoor ze over grote afstanden kunnen navigeren op het aardmagnetisme.

Andere voorbeelden zijn de kwantumtunnelingmechanismen in de sensorische receptoren in het slijmvlies van de neus in onze eigen functie voor geurwaarneming (reukzin) (*fig.13*). Ook spelen kwantumprocessen een rol in de essentiële mechanismen van DNA-herstel en enzymfunctie in de cellen van ons lichaam (*fig. 12*). De bovengenoemde processen hangen dus alle in belangrijke mate af van de specifieke kwantumgedragingen van elektronen en fotonen in eiwitstructuren in de levende cel.

---

[1] Atmanspacher H, (2011). *Quantum Approaches to Consciousness*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), http://plato.stanford.edu/archives/sum 2011/entries/qt-consciousness/

[2] Geary, James, (2011): *I Is an Other*: *The Secret Life of Metaphor and How It Shapes the Way We See the World* , Harper Collins

Als de eigen ‘zonnecellen’ van de natuur zetten planten dus zonlicht om in energie via fotosynthese. Er zijn nieuwe details gepubliceerd over de manier waarop dit proces in staat is om het ‘vreemde’ gedrag van kwantumsystemen te gebruiken, resultaten die overigens kunnen leiden tot geheel nieuwe benaderingen om het bruikbare licht van de zon te benutten. Alle fotosynthetische organismen gebruiken eiwitachtige antennemoleculen in hun cellen om het invallende licht (in de vorm van golf/deeltjes) te vangen, om dit licht te converteren naar energie en die energie direct door te geven aan de reactiecentra waar het als cellulaire energie wordt vastgelegd. Deze antennes zijn kritische triggermoleculen die elektronen kunnen vrijmaken om deze chemische omzetting te starten. Ze moeten streven naar een moeilijk evenwicht: ze moeten groot genoeg zijn om zoveel mogelijk zonlicht te absorberen, maar niet zo groot dat ze hun eigen vermogen frustreren om als pendeldienst van energie naar de reactiecentra te functioneren.

Dit is waar de kwantummechanische eigenschappen echt nuttig worden: kwantumsystemen kunnen namelijk bestaan als een ‘superpositie’, oftewel een mengsel van verschillende kwantumtoestanden tegelijk. Als de energie op de antennes kan worden omgezet tot een uitgebreide superpositie, kan de hiermee corresponderende energie vervolgens met een efficiëntie van bijna 100 procent worden getransporteerd naar het reactiecentrum. Anders gezegd: omdat de invallende lichtdeeltjes (fotonen) zich ook kwantumachtig gedragen als een breed golffront, kunnen ze een veelvoud van paden tussen de desbetreffende eiwitten tegelijkertijd af lopen, zodat de totale energie niet kan vastlopen.

Een nieuwe studie door Sarovar[3/4], een chemicus aan de Universiteit van Californië, Berkeley, toonde aan dat sommige ‘antennes’, die gevonden zijn op een bepaald type van groene fotosynthetische bacteriën, datzelfde ook kunnen doen. Bovendien herverdelen deze moleculen de binnenkomende energie over antennes in de buurt, zodat niet alleen geïsoleerde golfpatronen ontstaan, maar meerdere golf-

[3] Arndt, (2009): M, Juffmann *T and Vedral V,. Quantum physics meets biology*, HFSP Journal.
[4] McFadden en J Al Khalili, J. (2015). *Hoe het leven ontstaat. Op het snijvlak van biologie en kwantumleer*, Atlas Contact, Amsterdam

functies die (in de kwantumtermen) verstrengeld zijn over een grote afstand. Gregory Scholes[5/6], een chemicus aan de Universiteit van Toronto, toonde in een recente studie aan dat een bepaald soort mariene algen ook een dergelijke truc gebruiken. In kwantumexperimenten onder laboratoriumcondities, in kunstmatige systemen dus, zullen superpositie en verstrengeling meestal snel vernietigd worden, tenzij zeer lage (*cryogene*) temperaturen worden gebruikt. Interessant is nu dat de 'fuzzy' kwantumtoestanden in de genoemde biologische systemen van relatief lange duur zijn, terwijl er toch sprake is van een relatief hoge temperatuur en het om zeer complexe biologische systemen gaat.

Kwantumprocessen werden niet alleen aangetoond in de fotosynthese[7], maar zelfs in de cellen van ons brein. Een evident voorbeeld van het laatste is de breinscanning met de MRI-(*magnetic resonance imaging*)techniek, die berust op een kwantumspinresonantiemechanisme in het brein, dat wordt veroorzaakt door een aangelegd sterk electromagnetisch veld, waardoor op actieve plaatsen in de hersenen fotonen ontstaan, die dan buiten het hoofd fotografisch worden weergegeven en zo een scanbeeld opleveren voor de diagnose van hersenafwijkingen.

Kan het leven zelf zijn geëvolueerd door dergelijke delicate verschijnselen te exploiteren? Door hersenonderzoekers wordt thans aangenomen dat in het brein kwantummechanismen ook een rol kunnen spelen bij het tot stand komen van het bewustzijn, en dit kan ook een geheel nieuw licht werpen op onbegrepen fenomenen als intuïtie, helderziendheid en de perceptie van extrasensorische informatie, die van grote betekenis kan zijn in het tot stand komen van wetenschappelijke doorbraken.

---

[5] Arndt, (2009): M, Juffmann T and Vedral V,. *Quantum physics meets biology*, HFSP Journal.

[6] McFadden en J Al Khalili, J. (2015). *Hoe het leven ontstaat. Op het snijvlak van biologie en kwantumleer*, Atlas Contact, Amsterdam.

[7] Engel GS, Calhoun TR, Read EL, Ahn TK, Mancal T, Cheng YC, Blankenship RE, Fleming GR, (2007). *Evidence for wavelike energy transfer through quantum coherence in photosynthetic systems*. Nature 446, 782-786.

Het universum en de miljarden processen erin bestaan in feite uit een eb en vloed van informatie[8]. We zijn eigenlijk zelf ook allemaal samengesteld uit patronen van informatie van voorbijgaande aard. Het doorgeven van het recept voor de levensbasis voor toekomstige generaties geschiedt met name via de vierletterige digitale code in ons DNA, dat de informatie bevat voor de productie van de corresponderende genproducten: de eiwitten. Sommige van deze flexibele en driedimensionale proteïnemoleculen bevinden zich in celorganellen en membranen, inclusief die van de neuronen in de hersenen; ze kunnen zeer snel vormveranderingen ondergaan. De resonantie van dergelijke structuren in neuronen vormt het kader voor het ontvangen en verzenden van coherente kwantuminformatie. Dit geschiedt mogelijk op basis van speciaal afgeschermde cellulaire ruimten die deze 'trillende antennes' voor vernietiging (*de*-coherentie) beschermen in de natte en warme omgeving[9/10].

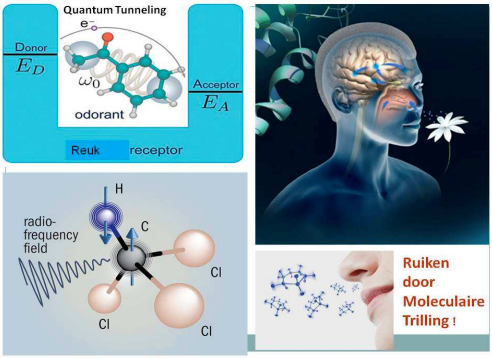

Figuur 13: De reukwaarneming van een stof bleek veelal niet afhankelijk te zijn van de vorm van het reukmolecuul, maar van de specifieke trilling ervan, waardoor de reukstof in de neusreceptor een kwantumtunneling veroorzaakt die een activiteit van een reukzenuw opwekt en een specifiek signaal naar het reukcentrum in het brein stuurt.

---

[8] Goswami, Amit, (2009): *Creatieve Evolutie*. Deventer: Ankh-Hermes.

[9] Atmanspacher H, (2011). Quantum Approaches to Consciousness, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), *http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/qt-consciousness/*

[10] Hameroff, Stuart and Penrose Roger. (1996). *Conscious Events as Orchestrated Spacetime Selections*, Journal of Consciousness Studies, 3(1), 36-53.

Op deze wijze kan ook genetische informatie tot superpositie worden gebracht, waardoor zintuiglijke en eventueel extrasensorische golfsignalen van de buitenwereld zich ermee kunnen mengen. Dit soort superposities met de omgeving konden ook in primitieve cellen in de evolutie parallel worden verwerkt en kunnen zo een belangrijke rol gespeeld hebben bij epigenetische genmutaties en evolutionaire aanpassing van cellen, zodat er een betere verklaring is voor de soms grote en complexe stappen in de biologische evolutie.

Epigenetische veranderingen van genexpressie vinden plaats door invloeden van buiten (denk bijvoorbeeld aan chronische stress), waarbij DNA op specifieke plaatsen wordt gemethyleerd, waardoor genen in het DNA niet meer kunnen worden afgelezen: we worden als menselijk organisme dus niet alleen bepaald door onze genetische informatie in ons DNA, maar zeker ook door diverse invloeden van de omgeving, die bepaalde genen kunnen uit- of aanzetten!

Maar hoe kon het leven ontstaan en zijn de eerste levende cellen gevormd? Het 'klassieke' model van Darwin over de ontwikkeling van cellen is gebaseerd op een mechanisme waarbij cellen en hun voorlopers (zg. *protocellen*) individueel willekeurige mutaties ondergaan, gevolgd door een natuurlijke selectie waarbij de meest veelzijdige cellen overleven. Een probleem is echter hoe dit soort cellen zich heeft kunnen ontdoen van mutaties die minder gunstig zijn voor het organisme zonder over een 'blauwdruk of recept' te beschikken voor de uiteindelijke samenhang in honderdduizenden cellulaire functies die nodig zijn voor handhaving (overleving) en uiteraard ook een nauwkeurige replicatie. Geesink en Meijer[11/12] publiceerden in 2016 een hypothese betreffende een wiskundig algoritme voor coherente electromagnetische (EM) kwantumfrequenties die de stabiliteit van de biologische orde bevorderen.

Het concept is gebaseerd op een uitgebreide analyse en literatuuroverzicht van 300 medisch-biologische artikelen die werden ge-

[11] Bohm, David en F. David Peat, (1987): *Wetenschap, Orde en Creativiteit* . (Bantam Books, New York)
[12] Bohm, David, (1980): *Heelheid en de Impliciete Orde.* (Routledge en Kegan Paul, Londen, Boston,)

publiceerd in de periode van 1950-2015. Effecten van EM-straling in de bestudeerde leefsystemen geven aan dat discrete en samenhangende frequenties van EM-golven celonderdelen kunnen stabiliseren, terwijl andere leiden tot een duidelijke destabilisatie van cellulaire functies. Onder meer kunnen door het laatste kankercellen ontstaan.

Mogelijk hebben deze EM-velden ook een rol gespeeld bij de vorming van de eerste levende cellen in de biologische evolutie door een gerichte aansturing van cruciale componenten en processen in het wordingsproces. De precieze vouwing van eiwitten in de cel is daarvan een voorbeeld. Bekend zijn – zoals bovengenoemd – de basiselementen van de evolutieleer van Darwin: mutatie, selectie en overleving. Maar… hoe konden de zeer ingewikkelde ultrastructuren en organellen van de cel, samen met DNA/RNA en honderdduizenden functionele eiwitten met ieder een exacte driedimensionale ruimtelijke vorm ontstaan? Gebeurde dit in de eerste replicerende cellen door 'toevallige' processen, die over een incubatieperiode van miljoenen jaren werden geselecteerd, of was er een samenhangende informatiebasis voor nodig, die op een of andere wijze was vastgelegd in de natuur?

Over dit onderwerp bestaat thans een felle discussie tussen aanhangers van blinde c.q geleide evolutie. Kwantumfysische processen kennen in dit verband een aantal grote voordelen om deze levensprocessen te sturen en efficiënt bestaande informatie te gebruiken vanuit een mogelijk kwantuminformatieveld. (*fig. 14*). Dit omdat ze de veronderstelde processen zeer kunnen versnellen en wellicht kunnen werken met kwantuminformatie van toekomstige structuren van functionele cellen, gebruikmakende van een typisch kwantumverschijnsel van terugwaardse beïnvloeding in de tijd (*backward causation* genoemd, zie *fig. 14*).

9. Wetenschap en het fenomeen bewustzijn

EM -veldtheorieën in het bewustzijn

De elektromagnetische theorieën over het menselijke bewustzijn stellen dat de binding van diverse breinonderdelen en synchronisatie van

neuronale netwerken, die nodig zijn voor het individuele bewustzijn, worden bevorderd door elektromagnetische velden.

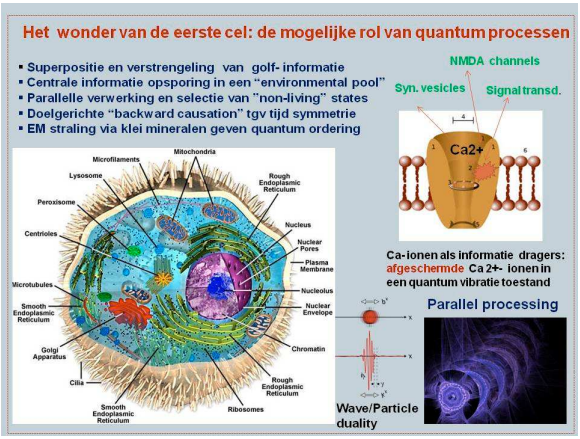

Figuur 14: De ultrastructuur van een levende cel met de diverse onderdelen. Alleen ons brein al bevat 1000 maal een miljoen, maal een miljoen ervan… De veronderstelde kwantumprocessen die een rol kunnen hebben gespeeld in een versnelling van de evolutie zijn boven links aangegeven. Het calcium-ion (rechts boven) kan daarin onder meer een essentiële signaalfunctie hebben gehad (zie [13/14]).

In het bijzonder door Susan Pockett en Johnjoe McFadden (*fig. 15*) zijn dergelijke EM-veldtheorieën voorgesteld, gebaseerd op de theorie van de kwantumelektrodynamica (*QED*). Keppler, 2013, stelde dat de hersenen een stroom van bewustzijn veroorzaken door een permanente interactie met het zg. *Zero-point*-energieveld, waarbij trillingspatronen (zg. *attractoren*) van het veld en het brein met elkaar resoneren. Ons bewustzijn zou op deze manier een fundamentele eigenschap van het universum zelf kunnen zijn door de uitwisseling en integratie van actieve informatie uit het veld. Hier komt de centrale vraag op of ons brein de producent is van bewustzijn of in feite een ontvanger is van bewustzijn.

---

[13] Bohm, David and Hiley BJ (1987). *An Ontological Basis for the Quantum theory, Physics Reports, 144, pp. 323-348.*

[14] Bohm, David & B.J. Hiley, (1993): *The Undivided Universe. An Ontological Interpretation of Quantum Theory.* London: Routledge

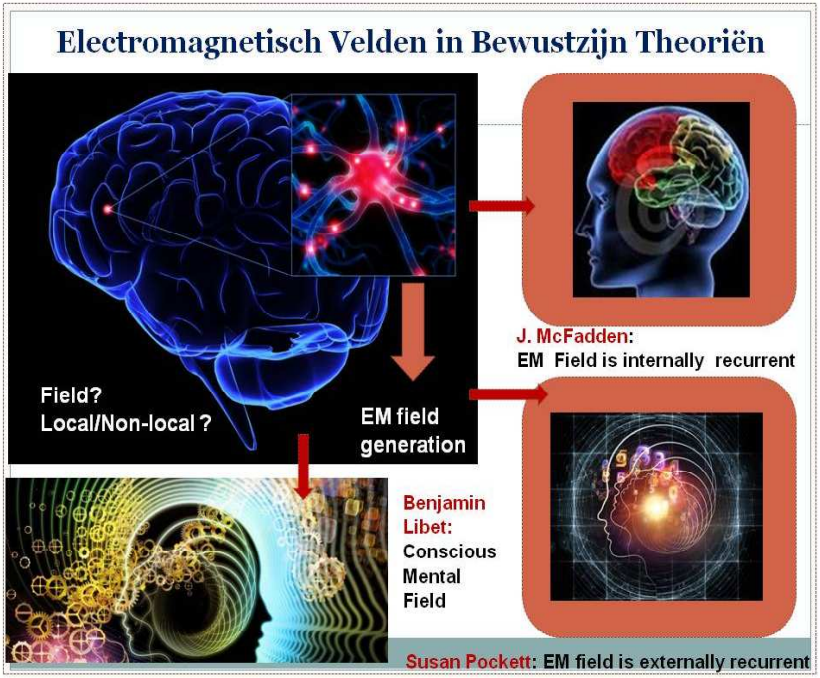

Figuur 15: Electrische stromen in het brein wekken een breinoverdekkend magnetisch veld op, waardoor diverse breinonderdelen functioneel gekoppeld worden, zodat het (zelf)bewustzijn kan ontstaan. Het EM-veld kan echter ook informatie uitwisselen met de buitenwereld via kwantumfluctuaties die met het brein resoneren.

De laatste visie is in perfecte harmonie met de opvattingen van de Oosterse mystieke tradities die altijd het bewustzijn hebben beschouwd als een integraal onderdeel van het universum. In de Oosterse opvatting is de mens, net als alle andere levensvormen, een onderdeel van een onlosmakelijk organisch geheel. Zijn intelligentie houdt daarom in, dat het geheel ook intelligent is. De mens wordt zo gezien als het levende bewijs van de kosmische intelligentie. In ons herhaalt het heelal keer op keer de mogelijkheid om levensvormen te produceren, waardoor het zich bewust wordt van zichzelf. In de moderne natuurkunde is de vraag van het bewustzijn ontstaan door de observatie van atomaire verschijnselen. De kwantumtheorie heeft duidelijk gemaakt dat deze verschijnselen alleen begrepen

kunnen worden als een schakel in een keten van processen in het bewustzijn van alle levensvormen, waarvan het einde ligt in het bewustzijn van de menselijke waarnemer[15/16/17/18] .

Wetenschap beschouwt de natuurkunde als haar koningin en wiskunde als een van de (vele) dienaren ervan. Andere dienaren zijn onderwerpen als filosofie en logica, zijnde fundamentele instrumenten voor perceptie en cognitie. In de woorden van Eugene Wigner[19]: “Het was niet mogelijk om de wetten van de kwantumtheorie op een volledig consistente manier te formuleren, zonder verwijzing naar het bewustzijn”.

De pragmatische formuleringen van de kwantumtheorie die door de wetenschappers in hun werk worden gebruikt verwijzen veelal niet expliciet naar het bewustzijn. Wigner en andere natuurkundigen hebben echter betoogd, dat de expliciete integratie van het menselijk bewustzijn een essentieel aspect van de toekomstige theorieën over materie zal worden. We kunnen (met de vader van het kwantumbrein Henry Stapp) zelfs verder gaan door op te merken dat de processen van ineenstorting (*collaps*) van een kwantumgolfsysteem tot het deeltjesaspect evenzeer op het gebied van de geest thuishoren. Het is experimenteel in diverse onderzoeken aangetoond dat bewuste waarneming van een kwantumgolfverschijnsel het golfaspect doet overgaan in een deeltjesaspect; dus door intelligente observatie leggen we als waarnemer een keuze op aan het duale golf/deeltjessysteem. In deze specifieke context kunnen dit soort beslissingsprocessen, zowel in een kwantumdomein als ook tijdens informatieverwerking

---

[15] Atmanspacher H, (2011). *Quantum Approaches to Consciousness, The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), *http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/qt-consciousness/*

[16] Conrad Michael, D, (1988): Home and Brian Josephson, *BEYOND QUANTUM THEORY: A REALIST PSYCHO-BIOLOGICAL INTERPRETATION OF PHYSICAL REALITY*, Published in Microphysical Reality and Quantum Formalism, Vol. I, eds. G. Tarozzi, A. van der Merwe and F. Selleri, pp. 285-93, Kluwer Academic

[17] Goswami, Amit, (2009): Creatieve Evolutie. Deventer: Ankh-Hermes.

[18] Hameroff, Stuart and Penrose ,Roger. (1996). *Conscious Events as Orchestrated Spacetime Selections*, Journal of Consciousness Studies, 3(1), 36-53.

[19] Wigner, E. P. (1960). "The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences. Richard Courant lecture in mathematical sciences delivered at New York University, May 11, 1959". *Communications on Pure and Applied Mathematics* 13: 1–14.

in een biologisch domein plaatsvinden. Hier verbinden we dus de inzet van meetinstrumenten in de kwantummechanica met de structuren in biosystemen die signalen vastleggen of reguleren. [20/21] (Zie *fig. 15*)

We kunnen (met de beroemde kwantumfysicus David Bohm) ook postuleren dat die biologische kenmerken kunnen ontstaan door aansturing vanuit een informatieveld van een verondersteld dieper bestaansniveau dat we zelf niet kunnen waarnemen en dat door hem de *'implicate order'* werd genoemd. Sommigen leggen hier een verband met het eerder genoemde *Zero-point energy*-kwantumveld. Dit informatieniveau stuurt – volgens deze theorie – dan de organisatievorm aan die kenmerkend is voor de manier waarop gewone levende systemen ontstaan. Een dominant kenmerk van het domein van levende systemen is, zoals eerder werd opgemerkt, het bestaan van informatiebronnen, zoals DNA of neuronen in het brein, die patronen van zenuwimpulsen produceren, welke een sterk bepalende invloed kunnen hebben op de aard van de vormen die in of door een biologisch systeem worden gecreëerd, en ook op de algemene intentionele activiteit van het systeem.

Twee verschillende mechanismen waarop informatiebronnen ontstaan kunnen zo worden onderscheiden. Eén daarvan is mutatie gecombineerd met natuurlijke selectie, die de evolutie van informatiebronnen mogelijk maakte en die bijzonder nuttig bleek vanuit het oogpunt van overleving in de biologische evolutie. De tweede categorie is afhankelijk van wat meer subtiele processen, waarin zelforganisatie[22] een rol speelt en die bijvoorbeeld worden gevonden in processen als morfogenese (vormgeving), ontwikkeling en leren. Een dergelijk proces impliceert typisch de beoordeling van de 'prestaties' van een bepaalde functie, gevolgd door een wijziging in de controlerende informatiebron (of van het systeem dat zelf wordt gecon-

[20] Arndt, (2009): M, Juffmann T and Vedral V,. *Quantum physics meets biology*, HFSP Journal.

[21] McFadden en J Al Khalili, J. (2015*). Hoe het leven ontstaat. Op het snijvlak van biologie en kwantumleer,* Atlas Contact, Amsterdam

[22] Kauffman SA (2008). *Reinventing the Sacred: A New View of Science, Reason, and Religion.* New York: Basic Books.

troleerd), waarbij dan vervolgens een bepaalde procedure of een geschikt algoritme (rekenkundige functie) wordt gemaakt om tot een verbetering in de voorspellende kwaliteit van de desbetreffende functie te komen. Een dergelijk terugkoppelingsproces (ook weer via *backward causation*) bepaalt niet de precieze details van de structuur, maar wel het functioneren van het systeem op een algemeen niveau (het *fenotype*). Dit alles levert in de wetenschappelijke wereld veel discussie, maar ook het claimen van eigen gelijk op.

Degenen die wetenschap aanvaarden als de enige autoriteit in allerlei zaken, zijn daardoor soms schuldig aan diverse vormen van onverdraagzaamheid. Ze lijken vaak weinig te beseffen dat de zo grote wetenschap niet zonder haar eigen beperkingen is. De eerlijke wetenschapper geeft de intrinsieke onzekerheid van eigen stellingen ruiterlijk toe en is eerlijk en openhartig over de beperkingen die inherent zijn aan de gekozen onderzoeksmethode. Aanhangers van sciëntisme, aan de andere kant, suggereren dat de wetenschap uiteindelijk antwoorden kan geven op alle vragen (ook wel belovend materialisme genoemd, zie later), iets waartoe de wetenschap mogelijk helemaal niet in staat is!

Het probleem hierin ligt niet zozeer in het evidente onbegrip ervan, maar wel in de openlijke 'vervreemding van de werkelijkheid' die hieruit blijkt. De voornaamste reden voor deze vervreemding is deels de terughoudendheid van de meeste professionele wetenschappers om objectief te zijn over zichzelf, hun waarden, hun doelen en hun intellectuele methoden bij de persoonlijke interpretatie van de desbetreffende gegevens. De wetenschap is in haar uitingen en interpretaties naar buiten daarom soms zeer incoherent, (denk aan de klimaatdiscussies!) en bevordert daardoor het vaak opgemerkte 'wetenschap is ook maar een mening' om over alternatieve feiten maar niet te spreken… Uit de kwantumfysica kennen we tenminste het onzekerheidsprincipe als een manier om naar de natuur te kijken.

Wordt vervolgd…

Teilhard de Chardin en New Age: een dubieuze of een vruchtbare relatie?[1]

Ton Borsboom

Theologische aspecten van het kosmische denken

4.4. De Eschatologie

4.4.1. Het punt-Omega

De teilhardiaanse theorie wordt gedragen door de toekomst. Het toekomstige lot van mens en wereld, de schepping, is een bron voor zijn overwegingen en inspiratie. Laat hij zich in *'Het Goddelijk Milieu'* (GM) alleen uit over de verwachting van de parousie, in *'Het Verschijnsel Mens'* (VM) werkt hij dit uit en laat hij deze toekomst samenvallen in het punt-Omega. De karakteristiek van Omega:

> *"De tijd-ruimte […] moet zich ergens naar voren opvouwen in één punt – laten wij het Omega noemen – dat ze integraal in zichzelf samensmelt en voleindigt."* (VM, 216).

'Omega' is de uiterste consequentie van de evolutie en haar wetmatigheid, die naar de hoogste voleinding streeft. Dit betreft niet alleen de materie maar ook de de geest.

In de christelijke opvatting vindt de ziel zijn voltooiing als persoon in God door middel van het mystieke Lichaam van Christus. In het evolutiebegrip vindt Teilhard de grond om het organische karakter van de heilsgeschiedenis te herkennen en daarmee het evolutiebegrip op een hoger, meer metafysisch niveau te brengen.[2] Teilhard

---

[1] Dhr. Borsboom schreef deze doctoraalscriptie in sept. 1991 aan de Theologische Faculteit Tilburg. Zijn referent was prof. dr. W. Logister. Hij is vanaf het begin nauw bij onze stichting betrokken en schreef voor het blad *GAMMA* artikelen in de jaargangen 1/nr.1; 3/nr.4; 4/nr.1; 5/nr.1; 6/nr.6; 7/nr. 1; 7/nr. 2; 8/nr. 2 en 15/nr.2. Al deze artikelen behalve het eerste dragen de titel: 'Stof tot nadenken'. Dit is het achtste gedeelte van de doctoraalsriptie. Het eerste verscheen in GAMMADELTA jrg. 3 nr. 3/ september 2016.

[2] Smulders P., *Het visioen van Teilhard de Chardin – Poging tot theologische waardering*, Desclée de Brouwer, Brugge/Utrecht, 19622 . p. 181

voltrekt de synthese en geeft 'Omega' een christologische duiding door 'Omega' te definiëren als het concentratiepunt of de kristallisatie van het goddelijk milieu. 'Omega' wordt dan het punt waar de kosmische Christus het hele universum opneemt in zijn mystieke lichaam. Van hieruit voert Christus de heerschappij over de dan definitief voltooide schepping. Teilhard houdt consequent vast aan deze ontwikkelingslijn, omdat het voor hem onmogelijk is te denken dat het bewustzijn verloren gaat. Tegen deze invulling van 'Omega' zijn ernstige bezwaren ingebracht zowel vanuit de natuurwetenschap als vanuit de theologie. De natuurwetenschap wijst het idee van Omega af, omdat het niet materialistisch genoeg is.

Theologen verwijten Teilhard, dat hij zich laat verleiden tot nood- of schijnoplossingen die ondeugdelijk lijken. Men is de mening toegedaan dat hier de zwakke punten van zijn wereldvisie liggen en de bedreigingen voor het katholieke dogma. Hij spreekt niet langer als wetenschapper over de evolutie maar als theoloog. Het feitelijke probleem van Teilhard laat zich herleiden tot de wijze waarop hij het punt-Omega tracht af te leiden. Hij komt langs twee wegen tot 'Omega'. De eerste weg is de natuurwetenschappelijke, waarin de evolutie haar natuurlijke voltooiing bereikt als bekroning van het menselijke handelen. De andere weg wordt ingegeven door de Openbaringsgeschiedenis, waarin de voltooiing van het Lichaam van Christus als mystiek Lichaam wordt aangekondigd. Teilhard laat deze beide fenomenen samenvallen in één punt van de toekomstige historische werkelijkheid. Het evolutiebegrip verkrijgt naast een natuurlijke waarde een hogere spirituele waarde. De oorzaak moet worden gezocht in zijn metafysiek, waarin hij een ontologisch verband legt tussen het scheppingsbegrip, de menswording, verlossing en eindvoltooiing in het Lichaam van Christus. De vooronderstelling is, dat de enig mogelijke vereniging voor de mens met God is gelegen in de éénwording van de mens met de Zoon.

Blijft genade hier nog vrij en onverschuldigd?

De consequentie van Teilhards opvatting is dat de eenwording met Christus reeds vastligt in de schepping. Genade wordt natuurnoodzakelijk en het vrije en onverschuldigde karakter van de genadegave staat ter discussie en daarmee ook de oudste christelijke opvattingen

over een volstrekt vrije genadegave. Zonde en verlossing, schuld en boete worden op een lijn gezet, waardoor de vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens – ook voor Teilhard van immens belang – buiten spel komen te staan. Teilhard ontkent dit niet. Hij ziet de opgang en toegang tot 'Omega' als een historische crisis met tragische mogelijkheden. De beslissende factor in de menselijke fase van de evolutie en in de opgang naar 'Omega' is de liefde. Liefde vooronderstelt vrijheid en verantwoordelijkheid. Teilhard onderkent het gevaar van de inperking van de vrijheid en lost het probleem op door de verlossingsgenade te betrekken in de opgang naar 'Omega'. Genade wordt binnen de kosmische werkelijkheid gehaald.

Onder invloed van deze 'kosmische genade' gaat de nadering van 'Omega' gepaard met een afname van het kwaad. En op dit punt laat Teilhard zich verleiden tot een oplossing, die gebaseerd is op de wet van de grote getallen. *Wat is er aan de hand?*

De kosmische kracht van de liefde zal steeds meer zielen doen besluiten te kiezen voor het goede, zodat tenslotte het goede het kwaad overheerst. De worsteling van Teilhard met dit probleem blijkt uit het feit dat hij het risico van een mislukking incalculeert. De macht vяn het kwaad kan ook toenemen bij de nadering van 'Omega' en zo een laatste weigering inhouden die uiteindelijk leidt tot een scheiding van de geesten. Het zwakke punt in de bewijsvoering rond 'Omega' is de menselijke vrijheid. De mens kan weigeren mee te werken, hij kan weigeren lief te hebben, hij kan stoppen met werken aan de vooruitgang. Dit kwaad kan de gehele opgang naar 'Omega' verlammen. Liefde is en blijft een persoonlijk drama in de ontmoeting tussen de vrije mens en Gods vrije genade. De mens kan kiezen. De kern van Teilhards visie is gefundeerd in de persoonlijke verhouding van de mens tot de persoonlijke God. Dit is wezenlijk voor de teilhardiaanse visie op het punt-Omega.[3] Het is tevens de essentie van 'Het Goddelijk Milieu'.

Het punt-Omega is een in de historie geplaatst en immanent doel. In deze zin wordt het gebruikt door het moderne denken. Het sluit aan

[3] Smulders, a.w. p. 192-232

bij de gedachte aan de noodzaak van een historisch eind aan de wereld. Het eind aan de kosmos komt door een proces van dematerialisering. Naast dit immanente karakter dient 'Omega' transcendent te zijn, wil het buiten de kosmische werkelijkheid van ruimte en tijd, van dood en vergankelijkheid treden. 'Omega' moet de dimensie van onsterfelijkheid hebben. Omega wordt zo naast een volheid der tijden ook voleinding en tegelijk de definitieve Zelfopenbaring van God in de wederkomst van Christus.[4] Hiermee bevat 'Omega' een paradox, die gelegen is in het feit dat de mensheid zich in een daad van volkomen liefde overgeeft aan God en tegelijkertijd streeft naar ontbinding van zichzelf in een hogere liefde.

Het thema van leven en dood herhaalt zich op kosmische schaal: zichzelf verliezen is de poort waardoor de mensheid moet om zichzelf te winnen. "De Mensheid als geheel zal, zoals bij de geboorte van het persoonlijk bewustzijn, in één punt terugbuigen op zichzelf, maar in dit volmaakte zelfbezit de sprong wagen in God, of liever, zich aan zichzelf laten ontrukken. Zodat het einde van de aardse mensheid tegelijk moet worden beschreven als de uiterste centratie van de menselijke geest, en haar volkomen ex-centratie."[5] Wat dus geldt voor de individuele mens, die door de passieve krachten van de verminderingen heen (lijden en dood) een toenemend zelfbewustzijn opbouwt dat hem tenslotte in staat stelt zich te verenigen met God, geldt ook voor de mensheid. Door de stoffelijk dood heen naar nieuw geestelijk bestaan, verenigt met God in het goddelijk milieu, waarin "Niemand leeft voor zichzelf of sterft voor zich; of wij leven of sterven, Christus behoren wij toe". (Rom 14, 7-8)

Hoe ziet Teilhard zelf de relatie tussen vrijheid en 'Omega'?
In zijn dagboek merkt hij op, dat men slechts kan handelen als men gelooft vrij te zijn en er een punt-Omega bestaat. Anders gezegd vrijheid en Omega ontmaskeren als een illusie betekent de dood voor het handelen. Vrijheid wordt geponeerd als een funderende

[4] Broch, *Th. Pierre Teilhard de Chardin, Wegbereiter des New Age? Unterscheidung*, Mainz, Matthias Grünewald-Verlag, 1989, p. 86-91
[5] Smulders, a.w. p. 186

vooronderstelling voor al het op de toekomst gerichte handelen. Een vrijheid, die haar laatste grond alleen vindt in het geloof in God.[6]

Vrijheid en handelen vinden hun fundering in het geloof in God, het thema uit *'Het Goddelijk Milieu'*. In het theologisch concept zijn ze expliciet vermeld als de factoren die de pleromisatie begeleiden. Aan de andere kant is de evolutie de bepalende factor in het proces van de pleromisatie van de materie.

Het zal de aandachtige beschouwer niet zijn ontgaan dat in het theologische concept het punt-Omega niet voorkomt. Daar is gekozen voor het pleroma en Christus. De keuze was daar intuïtief en tegelijk bewust, omdat in *'Het Goddelijk Milieu'* de ontmoeting met God centraal staat. In het pleroma voltrekt zich deze ontmoeting in een voltooid-zijn van God in trinitair opzicht. En van de mens: het zelfbewustzijn is bij zichzelf. Ook Christus bereikt in het pleroma zijn hoogste vervulling door zijn definitieve vereniging met de Vader. De constructie van Omega in het theologisch concept levert op grond van de definitie problemen op, omdat God daarin volledig verdwijnt en ondergeschikt lijkt aan Christus. Wij moeten God Gòd laten. De historische Jezus laat niet na te benadrukken dat de Vader groter is dan hijzelf. "Ik kan niets uit mijzelf" (Joh 5,30) en "Ik ben van de Vader uitgegaan en in de wereld gekomen, weer verlaat Ik de wereld en ga naar de Vader." (Joh 16,28)

Wij hebben al geconstateerd dat in het pleroma de trinitarische God zijn hoogste voltooiing dan wel vervulling vindt. Christus en met hem de mens, die is opgenomen in zijn mystieke Lichaam, zal in die vervulling delen en opgaan. Waar de mensheid kan weigeren, blijft de ruimte voor de individuele mens. Door zijn geloof in God en zijn daarop gegronde vrijheid en verantwoordelijkheid zal hij handelen krachtens de liefde en in de geest van het goddelijk milieu en wordt hij opgenomen in het mystieke, respectievelijk het eucharistische Lichaam van Christus. Opvallend is de geringe aandacht in de geraadpleegde literatuur voor het begrip pleroma.

---

[6] Broch, a.w. p. 97; Broch spreekt van *"seinem unveröffentlichten Tagebuch"*, gedateerd 25 juli 1944; zie in dit verband ook p. 181

Alhoewel Teilhard de vrijheid verbindt met 'Omega', blijkt deze vrijheid in werkelijkheid verbonden te zijn met het pleroma. Dit heeft als consequentie dat kosmologie en het theologisch concept niet samenvallen. Er moet onderscheid worden aangebracht tussen het theologisch concept, dat samenhangt met een bepaalde wereldvisie resp. kosmologie en die wereldvisie zelf. Het wereldconcept in de figuur hieronder is gebaseerd op de karakteristiek, die Teilhard geeft van het punt-Omega. Het is natuurwetenschappelijk van aard en valt binnen de kosmos. Hij geeft de gang van de mensheid ermee aan in haar opgang naar dit punt.

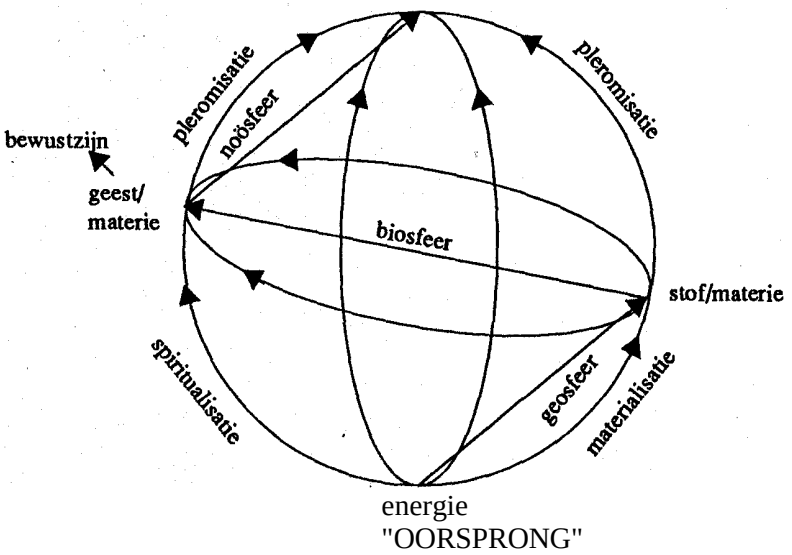

Het kosmisch proces op weg naar voltooiing in 'Omega'

Door de weigering van de mensheid om te handelen in overeenstemming met de evolutiekrachten, door de ontkenning van de liefde als de dynamische kracht, kan zich in het punt-Omega de catastrofe voltrekken, omdat de pleromisatie is mislukt. Door een overmatige christologische betekenis toe te kennen aan het punt-Omega wordt niet de wereldvisie bedreigd, maar wordt het theologisch concept

ontkracht. Het pleroma valt buiten de kosmische werkelijkheid. Dit is het wezenlijke onderscheid tussen het pleroma en 'Omega'. Het theologisch concept wordt bepaald door het pleroma en Christus. God zelf voltrekt in Christus het pleroma en redt daarmee de individuele persoon van de mens, die Christus op zijn pad is gevolgd. Men kan het ook formuleren als: het transcendent worden van 'Omega' vindt plaats in het pleroma. In het immanent zijn van 'Omega' vervult Christus de rol van het vleesgeworden Woord van God die de mens en mensheid oproept tot liefde voor alles en allen. In het pleroma is Christus de verrezen Heer, die zijn volgelingen om zich heen heeft verzameld, daarmee zijn mystieke Lichaam vormend. In het transcenderen van 'Omega' ligt het niet te overbruggen verschil met het denken van de *New Age*-beweging.

Wordt vervolgd …

Teilhard de Chardin: Hymne aan de materie

'Een zegen ben je,
ruwe natuur, onvruchtbare bodem,
weerbarstige rots: jij,
die slechts dorst naar geweld,
jij, die dwingt ons te werken
als wíj willen eten.

'Een zegen ben je,
o stof vol gevaren, zee vol geweld,
o tomeloze hartstocht: jij,
die ons verslindt
als wíj je niet temmen.

'Een zegen ben je,
o machtige materie, o evolutie,
in je loop onomkeerbaar en steeds nieuw
waar iets maar ontstaat:
jij, die onze geest bij voortduring noopt
tot herzien van de schema's,
die ons dwingt almaar verder
en verder te gaan
op onze jacht naar wat
waar moge zijn.

'Een zegen ben je,
o universele stof, onmeetbare tijd,
grenzeloze hemel,
onpeilbaar in je drievoudige diepte van sterren,
atomen en leven na leven:
jij, die steeds weer te groot bent
voor onze enge normen en maten,
ze nietig laat zijn en ons zó
openbaart de dimensies van God.

'Een zegen ben je,
ondoordringbare stof: jij,
die de schakel vormt tussen onze geesten
en de wereld van essenties,
het verlangen in ons wekt
de dichte sluier van de verschijnselen
eens te doorbreken.

'Een zegen ben je, sterfelijke stof:
jij , die het proces van uiteenval eens
in ons zult ervaren en ons daarmee noopt
je te volgen naar het hart van al
wat bestaat in zijn diepste essentie.

'Zonder jou, zonder jouw hevige prikkels,
zonder de kracht waarmee je ons opdrijft,
zouden wij in ons leven nergens toe komen,
stilstaan, kinderlijk onwetend steeds blijven
zowel over onszelf als over God.

Jij, die ons neerslaat en dan de wonden verbindt,
jij, die ons weerstand biedt èn voor ons zwicht,
jij, die afbreekt èn opbouwt,
jij die ketent èn vrijmaakt,
het elan van onze zielen, de hand van God,
het vlees van Christus:
jij bent het, materie, die ik mijn zegen geef.

'Ik zegen je, materie, en
jouw bestaan juich ik toe:
niet als de hogepriesters van de wetenschap
of de moralisten zie ik jou:
onteerd, vervormd –
een massa redeloze krachten en lage begeerten –

maar zoals jij jezelf vandaag
aan mij openbaart,
in je totaliteit en je ware natuur.

'Jouw bestaan juich ik toe
als de onuitputtelijke bron van
zijn en van wording,
waarin alles ontkiemt en groeit
zoals het bedoeld is.

'Jouw bestaan juich ik toe
als de universele kracht
die samenbrengt en verenigt,
de veelheid van monaden verbindt,
en zij alle zich buigen
naar jou, hun gezamenlijk doel,
langs de weg van de Geest.

'Jouw bestaan juich ik toe
als de welluidende klank van het water,
waaruit de zielen opspringen
als in een fontein,
en als het heldere kristal waaruit
het nieuwe Jeruzalem wordt gevormd.

'Jouw bestaan juich ik toe
als het Goddelijk Milieu,
bruisend van scheppende krachten,
de oceaan die drijft op de Geest,
de klei die gekneed en bezield is met leven
door het vleesgeworden Woord.

Henk Hogeboom van Buggenum (vert.)

Wat mij in het leven boeit is mee te werken aan een onderneming, een werkelijkheid die duurzamer is dan ik. De dood die mij aanraakt, laat deze oorzaken, deze ideeën, deze werkelijkheden die kostbaarder zijn dan ikzelf, intact. (BTdC, dl.1 blz. 120)

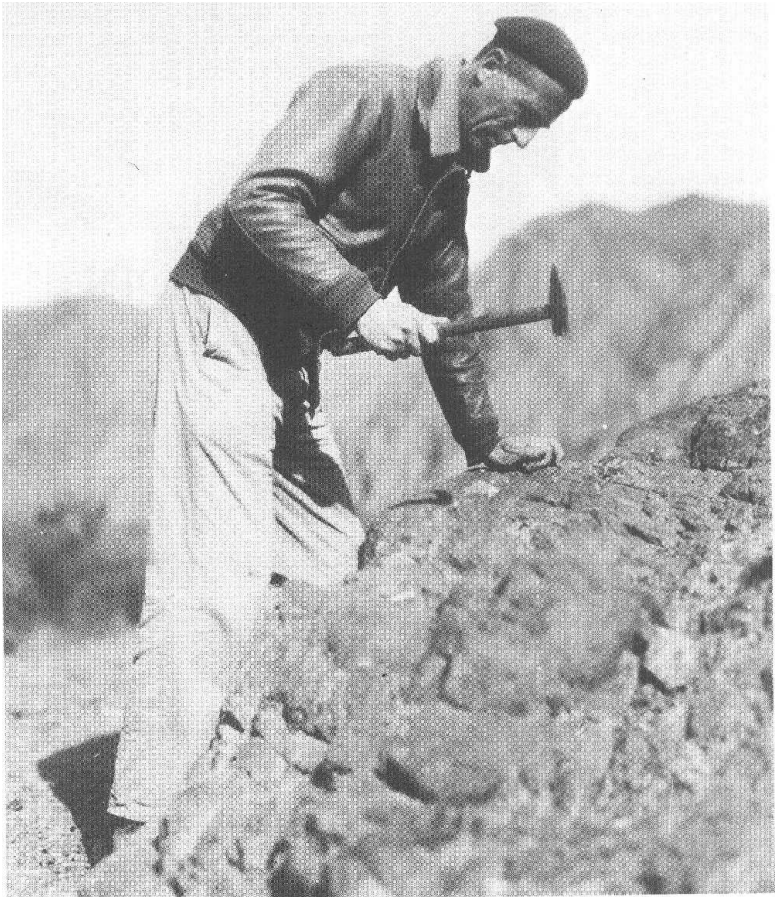

Foto van de geoloog Pierre Teilhard de Chardin *(uit de collectie van de Citroënfabrieken)*